

NUTUK VE HATIRALAR EKSENİNDE TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI OLAYI VE SÜRECİ

Resul BABAÖĞLU*

Özet

Türk Tarihinde çoğulcu demokrasinin II. Meşrutiyet döneminden sonraki ilk durağı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'dır. Cumhuriyetin ilan edilmesinden yaklaşık olarak bir yıl sonra Milli Mücadele'nin öncü kadrosu tarafından kurulmuş olan TpCF, Türk siyasi hayatına teşkilatlı bir muhalefet partisi olarak katılmanın yanında, Mustafa Kemal'in karizmatik liderliğine karşı duran farklı kesimlerin bulunduğu bir odak olmasıyla da son derece önemli tarihi bir olaydır. Erken cumhuriyet döneminin siyasi hayatında sekiz ay gibi kısa bir süre varlık gösterebilmiş olan TpCF, sözü edilen zaman aralığında henüz siyasi ve demokratik olgunluğun ne toplum düzeyinde ne de iktidar elitlerinde yeterli bir düzeye erişememiş olmasından dolayı Türkiye'de dönemsel bir siyasi istikrarsızlığa neden olmuştur. Büyük ölçüde, Milli Mücadele döneminin önder kadrosundan oluşan kurucuları ile Mustafa Kemal arasında var olan uyumsuzluklar, TpCF'nin yıpranmasının en önemli nedenini oluşturmaktadır. Ancak, Türkiye'de cumhuriyetin ilanından henüz kısa bir süre geçtikten sonra siyasi iktidara karşı muhalif bir partinin kurulması, Türk demokrasisinin rotasının ne kadar erken bir dönemde çizilmiş olduğunu ortaya koymaktadır.

Atatürk'ün Nutuk adlı eserini merkeze alan bu çalışmada, dönemin siyasi hayatında rol oynamış olan şahısların anıları karşılaştırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Nutuk, Rauf Orbay, Kazım Karabekir, Cumhuriyet*

---

* Siirt Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Okutmanı,
e-mail: babaogluressul@hotmail.com

Abstract**THE EVENT OF PROGRESSIVE REPUBLICAN PARTY IN
THE CONTEXT OF “THE SPEECH” AND MEMORIES**

The Progressive Republican Party is the first step after II.Meşrutiyet Period of the pluralist democracy in Turkish History. PRP, which was established by leading cadres of the National Struggle a few months after the proclamation of the Republic, is an extremely important historical event in that it is a focus where different segments stood against the charismatic leadership of Mustafa Kemal and besides that PRP joined as an organized opposition party into the Turkish political life. PRP which could exist only eight months at the political life of the early Turkish Republican era, has given rise to the political instability in Turkey due to the fact that political and democratic maturity have not been able to access to an adequate level neither in community-level nor in ruling elites. Especially, the disputes existing between the founders who are composed of leading cadres of the period of National Struggle and Mustafa Kemal form the most important cause of PRP's degradation. However, the establishment of an opposition political party against ruling party just a few months after the proclamation of the Republic reveals how early the route of the Turkish democracy is determined.

The memories which belong to the persons those played role in the political life of that period have been studied by comparing in this study which takes Atatürk's work named 6 days speech to the center field.

Keywords: *Progressive Republican Party, The Speech, Rauf Orbay, Kazım Karabekir, Republic*

Giriş

Bir siyasi parti olarak TpCF*, klasik anlamda, partileri oluşturan toplumsal sınıfların sözcüsü olmak şeklinden ziyade, seçkin bir asker-bürokrat kadronun istek ve iktidar emellerinden doğmuştur.¹ Bu açıdan bakıldığında TpCF, dönemin tek partili yönetim sisteminde, iktidar elitlerinin politik uygulama ve gelişmelerini algılayış farklılıklarının yol açtığı bir ayrışma sonucunda ortaya çıkmıştır. Her ne kadar, sınıfsal çıkarların çatışması nedeniyle ortaya çıkan bir siyasi hareket olmasa da, TpCF'yi, iktidarın ekonomik icraatları ve sosyolojik tasavvurları nedeniyle bir alternatif olarak benimseyen geniş kitle-

* Bu çalışmada, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası için bu kısaltmanın Mete Tunçay'dan esinlenilerek kullanılması uygun görülmüştür.

¹ Erdoğan Teziç, **100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, (t.y.).

lerin var olduğu da unutulmamalıdır.² Esasen, teorik olarak dönemin mevcut anayasal düzeninde iktidarı elinde bulunduran -Anadolu ve Rumeli Müdafı-i Hukuk Grubunun bir devamı olan- Halk Fırkası'na karşı yeni partilerin kurulması için herhangi bir engel yoktu.

Ancak, başarıyla sonuçlanan Kurtuluş Mücadelesi ve hemen sonrasında ülke bağımsızlığının Lozan Barış Konferansı ile tescillenmesi, her şeyden önce bu hareketin önderi konumunda olan Mustafa Kemal'e büyük bir siyasi kudret kazandırması nedeniyle karşısında herhangi bir siyasi muhalefetin belirmesi zorlaşmıştır. Burada hemen belirtmek gerekir ki, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı ilk aylardan itibaren Mustafa Kemal'e karşı oluşan ve II. Grup diye bilinen muhalefet hareketi 28 Haziran 1923 tarihinde yapılan milletvekili seçimlerinde tasfiye edilmiştir.³ Birinci TBMM'de, İkinci Grup olarak isimlendirilen muhalif gruba yakın duran milletvekilleri pek çok konuda muhalif tavırlar sergileyerek meclis içinde siyasi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Örneğin; muhalif milletvekillerinin itirazları doğrultusunda, milletvekili seçimlerinde aday gösterme yöntemi yürürlükten kaldırılarak meclisin ilk günlerinde uygulanan, adaysız, doğrudan vekil seçimi esasına dönülmüştür.⁴ Diğer yandan, 5 Mayıs 1922 tarihinde Mersin mebusu Selâhattin Bey'in

² Dönemin sosyolojik açıdan kapsamlı incelemesi için bkz. Muzaffer Sencer, **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, İstanbul, Geçiş Yayınları, 1971.

³ Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi**, Ankara, TTK Basımevi, 2000, s.322. Seçimler için bkz. Erol Kürkçüoğlu, "1923 Seçimleri", **A.Ü. Atatürk Dergisi**, C.1, S.3, (1989), s.130. Aslına bakılırsa, TBMM içinde muhalif grupların varlığı 1920 yılında meclisin açıldığı ilk aylarda karşımıza çıkmaktadır. Çok değişik sosyal çevrelerden gelen milletvekilleri arasında yaşanan gruplaşmalar farklı adlar altında belirmişti: Tesanüt Grubu, Halk Zümresi, İslahat Grubu, İstiklal Grubu, Müdafı-i Hukuk Grubu vs. gibi. Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet, İkinci Grup**, İstanbul, İletişim Yayınevi, 2011, s.213.

⁴ II. Grubun oluşmasından sonra, vekil seçimi daha da zorlaşmıştı. Zira her grup vekilin kendisinden olmasını istiyordu. Bu da oyların dağılmasına yol açıyordu. Ayrıca seçilen vekillerin karşı gruba mensup olan mebuslar tarafından yıpratılması da işlerin aksamasına yol açıyordu. Milletvekillerinden bazıları, meclis başkanının bir başvekil seçerek onun birlikte çalışacağı arkadaşlarını seçip listeyi meclis başkanına onaylattıktan sonra meclise gelip programını okuyup güvenoyuna başvurmasını öngören yeni bir hükümet modeli önerdi. Ancak meclis içinde güçlenen II. Grupçuların baskısıyla 8 Temmuz 1922'de İcra Vekilleri Heyeti Seçim Yasası'nda yeniden bir değişiklik yapılarak istifa eden ya da görevinden alınan vekilin yerine doğrudan doğruya meclis başkanı aday göstermeden milletvekillerinin kendi adaylarını seçmesi sistemine dönüldü ve bu uygulamam Cumhuriyetin ilanına kadar sürdürüldü. İhsan Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı, (1920-1923)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s.260.

meclis başkanlığına önerge sunmasıyla başlayan yoğun tartışmalar sonucunda Başkumandana olağanüstü yetkiler veren Başkumandanlık Kanununun ikinci maddesi yürürlükten kaldırılmıştır. Bu konuda uzlaşma sağlanınca da sözü edilen kanuna karşı mecliste aylar süren gergin atmosfer yumuşamış ve Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlık ünvanı, muhaliflerin desteğiyle süresiz olarak uzatılmıştır (20 Temmuz 1922).⁵ Bunun dışında, 31 Temmuz 1922 tarihinde İkinci Grubun çabaları sonucunda İstiklal Mahkemeleri Kanunu kabul edilmiş ve bu kanunla, o tarihten itibaren geçerli olmak üzere, İstiklal Mahkemelerinde meclis denetimi sağlanmıştır.⁶ TBMM çatısı altında İkinci Gruba mensup milletvekillerinin en şiddetli muhalefet ettikleri konuların başında Lozan Görüşmeleri gelmekteydi. Konferans görüşmeleri sürecinde, Lozan'dan gelen telgraflar doğrultusunda TBMM'de başlayan tartışmalar, zaman zaman kopma noktasına gelerek sözlü atışmalara neden olmuştur.⁷

TpCF'nin kuruluşuna giden süreçte Türkiye'nin iç ve dış politik gündemini anlamak, anılan hareketin hangi koşullarda filizlendiği konusunda fikir yürütmede yardımcı olacaktır.

⁵ Bu tarihte Dr. Refik ve Operatör Emin Beylerin Başkumandanlığı zorunlu kılan nedenlerin devam ettiği gerekçesiyle meclise sundukları tasarı ile Başkumandanlığın 5 Ağustos 1922 tarihinden itibaren 3 ay daha uzatılmasını teklif etmişlerdir. Görüşülmeksizin kabul edilen bu kanun tasarısından sonra dolaylı da olsa Başkumandanlık tartışmaları devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadar Başkumandanlık ünvanını kullandığı görülür. Kanunun kaldırıldığı hakkında bir karar yoktur. Ancak 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanı ve Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhurbaşkanı seçilmesi ile kendiliğinden son bulduğu kabul edilmelidir. Ahmet Emin Yaman, "Başkumandanlık Kanunu", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C.3, S.9, 1992, s.85-110.

⁶ Ahmet Demirel, **İlk Meclisin Vekilleri, Milli Mücadele Döneminde Seçimler**, İstanbul, İletişim Yayınevi, 2010, s.140-141. II. grup ile alakalı Mustafa Kemal'in 1923 yılında Eskişehir-İzmit'te basın mensuplarına vermiş olduğu mülakatta sert ifadeler yer almamış, aksine ikinci grup ile aralarında prensip açıdan herhangi bir fark bulunmadığı ifade edilerek bu grubun kişisel nedenlerle oluştuğu aktarılmıştır. Arı İnan, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Eskişehir- İzmit Konuşmaları**, Ankara, TTK, 1996, s.60.

⁷ Bkz. Mustafa Budak, **Misak-ı Milli'den Lozan'a, İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası**, İstanbul, Küre Yayıncılık, 2008. Lozan Konferansı'na gönderilecek olan Türk delegasyonunun seçimi de sorunlu bir şekilde halledilmiştir. Heyet-i Vekile Reisi Rauf Orbay'ın konferansa katılmak istemesine rağmen, Mustafa Kemal'in İsmet Paşa'dan yana ağırlığını koyması ve onu, istifa ettirilen Yusuf Kemal Bey'in yerine Dış İşleri Bakanı seçirmesi ile bu mesele meclis içindeki eleştirilerin gölgesinde halledilmiştir. Bkz. İsmet İnönü, **Hatıralar**, (Yay. Haz.) Sabahattin Selek, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2009, s.313. Ayrıca bkz. Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Cilt II, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2012, s.935.

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra imzalanan Mudanya Ateşkes Antlaşması, her şeyden önce Ankara Hükümeti'ni Türkiye'nin gerçek temsilcisi konumuna yükseltmiştir. Ateşkes Antlaşmasının hükümlerine göre; bir barış antlaşması imzalanıncaya kadar İtilaf devletlerine ait askeri birliklerin İstanbul'daki varlıklarını sürdüreceği olması, Ankara Hükümeti'ni barışın imzalanması konusunda hızlı hareket etmeye sevk etmiştir. İtilaf devletlerinin TBMM'nin yanında, İstanbul Hükümetini de davet etmiş olması, 1922 yılının en önemli iç politik gelişmesi sayılan Saltanatın kaldırılması ile sonuçlanmıştır.⁸ Lozan Konferansı'nda görüşmelerin devam ettiği günlerde İsmet Paşa'nın çeşitli konularda yürüttüğü siyaset, Heyeti Vekile Reisi Rauf Orbay tarafından eleştirilmiştir. Özellikle kuponlar, dış borçlar, savaş tazminatı ve Musul gibi konularda Türk delegasyonu ile hükümet arasında çıkan anlaşmazlıklar Mustafa Kemal'in çoğu zaman araya girerek orta yolu buldurması ile çözümleniyordu.⁹ Bu dönemde göze çarpan en önemli tarihi olgu, meclis içinde Mustafa Kemal ve büyük ölçüde onun yönlendirmesiyle oluşturulan Türk delegasyonunun Lozan'daki görüşme stratejilerine yönelik eleştiriler yönelten muhalif grubun iyiden iyiye kendini hissettirmesiydi.

Özellikle, Lozan Konferansı'nın devam ettiği günlerde meclis içinde varlığını bütün ağırlığıyla gösteren muhalif hareket, Mustafa Kemal'in büyük tepkisini çekmiştir. Meclis içindeki bu heterojen tablonun, ileride girilecek olan devrim hareketlerinin benimsenmesi noktasında büyük endişelere yol açması dolayısıyla Hazine- Temmuz 1923 tarihlerindeki 2. Dönem TBMM seçimlerinde muhalif gruba mensup olan milletvekilleri yeniden aday gösterilmemişlerdir.¹⁰ TBMM içinde potansiyel muhalif yönü belirgin olan kişilerin İkinci Dönem TBMM'ye alınmaması, Birinci Grubun çalışmalarını kolaylaştırmış olsa da; bu aşamadan sonra, meclis içindeki muhalefet, genellikle Milli Mücadele'ye katılmış olan komutanların çeşitli konularda Mustafa Kemal ile düştükleri fikir ayrılıklarından doğmuştur.

⁸ Saltanatın kaldırılması ile ilgili bkz. **TBMM ZC**, Devre I, C.24, 01.11.1922- **TBMM ZC**, Devre, I, C.24, s.7-18.

⁹ Rauf Orbay, **Siyasi Hatıralar**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2009, s.526-550.

¹⁰ 1923 seçimlerinde, meclis albümlerinde adı geçen 437 Birinci Meclis üyesinden 125'i İkinci Meclise de seçilmiştir. İkinci Meclise seçilenlerin 114'ü Birinci Mecliste Birinci Grup üyesi iken, İkinci Grup üyelerinin hiçbiri İkinci Meclise seçilememiştir. Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet**, s.584.

Yaklaşık dokuz ay süren Lozan Barış Görüşmeleri, nihayet Temmuz ayına gelindiğinde taraflar arasındaki uzlaşmanın sağlanmasıyla imzalanma aşamasına gelmiştir. Ancak Türk delegasyonunun hükümetten imza yetkisini alamaması üzerine kısa süreli bir bunalım yaşanmışsa da Mustafa Kemal'in İsmet Paşa'ya gönderdiği telgraf sayesinde bu sorun halledilerek 24 Temmuz 1923 tarihinde yapılan törenle antlaşma imzalanmıştır.¹¹ İsmet Paşa'nın Türkiye'ye dönüşünde yaşanan bir diğer önemli gelişme de Rauf Bey'in Başvekillikten istifa etmesidir. Türk heyetine tren garında büyük bir karşılama yapılmasının düşünüldüğü günlerde Rauf Bey'in Başvekillikten istifa ettiği açıklamayı ve Mustafa Kemal ile aralarında geçen konuşmayı Aydemir şöyle aktarmaktadır;

“Paşam, bugün sizi yormak hatırıma gelmezdi” diye söze başlar. Sulhun imzasına kadar her şeye göğsünü siper ettiğini belirtir. Sonra rahatsızlığını, yorgunluğunu Sivas'ta seçmenlerini İzmir'de annesini görmek arzularını sayar ve vazifesinden istifa niyetini açıklar. Gazi, durumu yumuşatmak ister:

- Konferans esnasında İsmet haksız yere seni çok kızdırdı. Büyük sabır, tahammül gösterdin. O zamanki hakemliğimden memnun kaldığımı sanıyorum. Ama İsmet'in o zamanki hareketleri yalnız sana değil, hepimize karşıydı. Bunda devam ederse, o gün olduğu gibi bugün de onu yola getiririm.

- Ben İsmet Paşa ile karşı karşıya gelemem! Onun karşılanmasında bulunamam. Müsaade ederseniz, Ankara'ya vardığı zaman burada bulunmamak için, seçim dairemde bulunmak için bir seyahate çıkayım.¹²

Rauf Bey'in Vekiller Heyeti Reisliğinden istifa etmesiyle¹³ sonuçlanan bu gerilim, sonraki tarihlerde daha da tırmanacak ve Lozan Barış Antlaşması'nın TBMM'de 23 Ağustos 1923'te onaylanmasından sonra girişilen inkılap hareketlerine bir tepki olarak ortaya çıkacaktır.

¹¹ Antlaşmanın maddeleri için bkz. **Lozan Barış Konferansı'nı Tutanaklar Belgeler**, Cilt I, Kitap II, Seha L. Meray, (Çev.), Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 342, 1969, s.253-308.

¹² Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam, C.I**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2010, s. 266.

¹³ Süleyman Ataseven, “Başvekil Rauf Orbay”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.III, S. 8, (1988), s.240.

Lozan Barış görüşmeleri sırasında yabancı devlet temsilcilerinin İsmet Paşa'ya sordukları soruların başında temelleri atılan devletin başkentinin neresi olacağı ve Saltanat kurumunun da kalkmasından sonra yeni devlet başkanının kim olacağı konularıydı.¹⁴ Bu sorunların ilki, 9 Ekim 1923 tarihinde İsmet Paşa'nın 13 arkadaşıyla birlikte, Ankara'nın başkent olması için meclis başkanlığına verdiği önerenin 13 Ekim'de oylamaya sunulması ve meclisten geçirilmesi sonucunda halledilmiştir.¹⁵

Aynı yılın Ekim ayında iç siyasette yaşanan önemli bir gelişme de, Cumhuriyet'in ilan edilmesidir. Devlet yönetiminde esas olan Meclis Hükümeti Sisteminin, devlet işlerinin yürütülmesinde zaman zaman tıkanmalara yol açması nedeniyle mevcut sistemin uzun yıllar sürdürülmesi düşünülemezdi. Meclis Başkanı'nın aynı zamanda bir devlet başkanı pozisyonunda olması ve siyasi tarafsızlığın bu anlamda mümkün olamaması pek çok konuda tartışmalara neden olmuştur. Vekiller Heyeti üyelerinin seçilmesi, meclise sunulacak olan önergelerin nerede tartışılacağı gibi konular belirsizlik taşıyordu. Bunun dışında, Osmanlı- Türk modernleşmesinin son yüz elli yıllık evrimine bakıldığında devletin yönetim sisteminde “demokratikleşme” anlayışına doğru genel eğilimlerin olduğu bilinmektedir. Tanzimat Fermanı'ndan itibaren Osmanlı toplum ve devlet hayatında demokratikleşme anlayışı 1856 Islahat Fermanı, 23 Temmuz 1876 tarihli I. Kanun-i Esasi ile devam etmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi faaliyetleri sonucunda ikinci kez ilan edilen Meşrutiyetin sağladığı siyasi haklar ve bu dönemde yirmi civarında siyasi partinin kurulması parlamenter yönetiminin Osmanlı'daki köklerini teşkil eder. Türkiye Cumhuriyetinin şekillenişinde önemli bir deneyim sayılabilecek bu gelişmeler aynı zamanda Osmanlı-Türk modernleşmesindeki sürekliliği ifade etmektedir.¹⁶

¹⁴ Asım Us, **Gördüklerim/ Duyduklarım Duygularım**, (Yay. Haz. İsmail Dervişoğlu), İstanbul, Kitabevi, 2012, s.80.

¹⁵ İnönü, **a.g.e.**, s.435. Bkz. Oğuz Aytepe, “Ankara'nın Merkez ve Başkent Olması”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s.18.

¹⁶ Hakan Uzun, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Süreklilik”, **Avrasya Etütleri TİKA**, 23 Yaz-Sonbahar 2002, s.27; Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**, (Çev.), Osman Akınhay, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2005.

Mustafa Kemal Atatürk'ün, Cumhuriyet yönetimine olan bağlılığı, çok erken yaşlarına kadar geri götürülebilir. Atatürk'ün düşünce dünyası ve siyasi karakterini oluşturan etkenlerin başında, eğitim gördüğü yıllarda yakından takip ettiği aydınlanmacı düşünürlerin fikir ve öğretileri olmuştur. Fransız Devrimi'nin Cumhuriyet düşüncesi, Mustafa Kemal'in idealindeki yönetim biçimi olarak bütün askerlik hayatı ve devlet adamlılığı boyunca başlattığı girişimlerin nüvesini oluşturmuştur.¹⁷

Lozan Konferansı sonrasında Cumhuriyet'in ilan edilmesinin beklenen bir gelişme olduğu söylenebilir. Nitekim 27 Eylül 1923 tarihinde Atatürk'ün "Neue Freie Presse" gazetesine Cumhuriyet idaresi, Türkiye'nin doğu-batı münasebetleri hakkındaki demecinde; "*Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir. İcra kudreti, teşrii salâhiyet milletın yegâne hakiki mümessili olan Mecliste tecelli ve temerküz etmiştir. Bu iki kelimeyi bir kelimedede hülâsa etmek kabildir: "Cumhuriyet"*.¹⁸ sözlerine yer vermesi, yakın bir zamanda yönetim şeklinin değiştirileceğinin işareti sayılmıştır. Ekim ayının sonlarında ortaya çıkan hükümet bunalımı Cumhuriyet'in ilanı için gereken anayasal düzenlemenin yapılmasına olanak sağlamıştır. Dâhiliye Vekâleti ve Ali Fuat Paşa'dan boşalan Meclis İkinci Başkanlığı için meclis içinde beliren muhalefet, sırasıyla Yusuf Kemal Bey yerine Sabit Bey'i; Fethi Bey yerine ise Rauf Bey'i seçince¹⁹ Mustafa Kemal, bu isimlerle çalışamayacağını ifade ederek Fethi Bey ve öteki vekillere istifa etmeleri ve yeniden seçilecek olsalar bile kabinede görev almamaları için talimat verdi. Muhalif grubun yeni bir aday listesi hazırlamaya çalıştığı ve ülkenin hükümeteşiz kaldığı bu iki günde Mustafa Kemal harekete geçerek yakın çalışma arkadaşlarını Çankaya'da yemeğe çağırarak ertesi gün anayasada yapılacak olan değişiklikler üzerinde hangi taktiğin izleneceği belirlendi.²⁰

¹⁷ Afet inan, **Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları**, Ankara, TTK Basımevi, 1991; Şerafettin Turan, **Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar**, Ankara, TTK, 2010, s.13.

¹⁸ Kocatürk, **a.g.e.**, s.395. Ayrıca bkz. Özer Ozankaya, "Cumhuriyeti Hazırlayan Düşünce Ortamı-II, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.43, S.1, (1988), s.160.

¹⁹ Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, C.III, (1922-1944)**, İstanbul, Rey Yayınları, 1971, s.113.

²⁰ Lord Kinros, **Atatürk, Bir Milletın Yeniden Doğuşu**, (Çev.) Necdet Sander, İstanbul, Altın Kitaplar, 2013, s.448-449.

29 Ekim 1923 tarih ve 364 sayılı *Teşkilatı Esasiye Kanununun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun*, Cumhuriyetin İlanı'nın yanı sıra hükümet sistemiyle de ilgili önemli değişiklikler getirmiştir. Teşkilat-ı Esasiye'nin birinci maddesine eklenen bir cümle; "Türkiye Devletinin şekli hükümeti Cumhuriyettir." hükmünü getirmiştir. Böylece üç dört yıldır var olan fiili cumhuriyetin adı konmuştur.²¹

Mustafa Kemal'in idealindeki devlet yönetimi her yönüyle laik esaslara dayanıyordu. Ancak, bütün inkılapların bir anda yapılabilmesi de, toplumsal ve siyasal koşullardan dolayı mümkün değildi. 23 Nisan 1920 tarihinde kurulan Büyük Millet Meclisi'nde alınan kararlardan biri de; "*padişah ve halife baskıdan kurtulduğunda, meclisin düzenleyeceği esasatı kanuniye çerçevesindeki yerini alır.*"²² şeklindeydi. Saltanatın kaldırılmasına ilişkin kanun teklifinin 6. Maddesinde Dr. Rıza Nur'un yaptığı değişiklikte de; "*Hilafet makamı Türklere ve Osmanlı Hanedanı'na ait olacak, meclis, Osmanlı hanedanından uygun bir kişiyi bu makama seçecektir.*"²³ hükmü yer almıştır. Bu bilgilerden de açıkça anlaşıldığı gibi, Cumhuriyet'in ilanına giden süreçte meclis içindeki muhalefetin tepkisini azaltma amacına yönelik tedbirli önlemler alınmıştır. Esasında Mustafa Kemal'in Hilafet ile ilgili gerçek düşünceleri ortadaydı ve zaman zaman bu konudaki düşüncelerini açıkça ifade etmiştir. Söz gelimi İzmit'teki basın toplantısında gazetelerin bir sorusu üzerine Halifeliğin tarih içindeki manası üzerine örnekler verdikten sonra; "*... Esasen Hilafetten maksut doğrudan doğruya hükümettir.*"²⁴ açıklamasını yaparak bu makamın pekâlâ meclisin şahsında toplanabileceğini vurgulamıştır.

Saltanatın kaldırılmasının ardından meclis tarafından Halife olarak seçilen Abdülmecit Efendi'nin ilerleyen zamanlarda Halife-i Müslimin'e ek olarak Hadim-ül Haremeyn-iş Şerifeyn²⁵ unvanını

²¹ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul, YKY Yayınları, 2001, s.284.

²² Tanör, *a.g.e.*, s.235.

²³ Demirel, *İlk Meclisin Vekilleri*, s.143-144.

²⁴ İnan, *a.g.e.*, s.103.

²⁵ Hilafeti ellerinde bulundurmaları nedeniyle Osmanlı sultanlarına verilen bir ünvanıdır. "Haremeyn", Mekke ile Medine'ye denilir. Haremeyn'in hizmetkarı anlamına gelen bu ifade ilk olarak Yavuz Sultan Selim tarafından kullanılmış ve ondan sonraki padişahlar da, devleti yönetme yetkisini ellinde bulunduklarının bir ifadesi olarak bu ünvanı kul-

da kullanması, ayrıca kendisine ayrılan ödeneği yetersiz bulduğunu ifade etmesi ile Mustafa Kemal'in tepkisini çekmiştir. Mustafa Kemal, bu konuda kesin karar almak zamanının geldiğini anlayınca 15—20 Şubat 1924'te yapılacak Harp Oyunları nedeniyle Ordu ve Kolordu Komutanlarını İzmir'de topladı. Bu toplantıya Heyeti Vükela Reisi İsmet Paşa, Milli Müdafaa Vekili Kâzım Özalp Paşa ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak da katılmıştı. Toplantıda, Halifet ile Şer'îye ve Evkaf Bakanlığının kaldırılması ve öğretim kurumlarının birleştirilmesi gibi konular görüşülmüş, böylelikle olası muhalif tutumların önü alınmaya çalışılmıştır.²⁶ Mustafa Kemal 24 Şubat'ta Ankara'ya döndü. 1 Mart'ta Meclisin yeni dönemini açarken yaptığı konuşmada hükümetin faaliyetlerini ana hatları ile anlattı. 2 Mart'ta Halk Fırkası parlamento grubu üç yasayı onaylamak için toplandı. Ertesi gün üç önerge meclise sunuldu. Tartışmalar sonunda 3 Mart 1924'te, 429 sayılı Kanunla Siirt mebusu Halil Hulki ve elli arkadaşının önergesi kabul edilerek Şer'îye, Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletleri kaldırıldı. 430 sayılı Kanunla, Manisa mebusu Vasıf Bey ve elli arkadaşının önergesi kabul edilerek eğitim ve öğretimin birleştirilmesi kanunu kabul edildi. 431 sayılı Kanunla Siirt Mebusu Şeyh Saffet Efendi ve 53 arkadaşının önergesi kabul edilerek, Halifeliğin kaldırılmasına ve Osmanlı Hanedanının Türkiye dışına çıkarılmasına karar verildi. Böylece, Osmanlı Devleti'nin son kalıntısı ve Cumhuriyet yönetimi için tehlike haline gelmiş olan halifelik tarihe karıştı. Kaldırılan bakanlıklar yerine, Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı kuruldu.²⁷

lanmışlardır. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü** C.I, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1983, s.703.

²⁶ George S. Harris, "The Role of the Military in Turkish Politics", **Middle East Journal**, Vol. 19, No. 1, (Winter 1965), p.57.

²⁷ Oğuz Aytepe, "Yeni Belgeler Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 29-30, Mayıs-Kasım 2002, s.20. Halifeliğin kaldırılmasıyla ilgili ayrıca bkz. Seçil Akgün, **Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik, 1924-1928**, İstanbul, Temel Yayınları, 2011.

1. TBMM İçindeki Siyasi Bölünme ve Muhalefetin İlk Belirtileri

TBMM’de İkinci Grubun Temmuz ayında yapılan seçimlerle tasfiye edilmesine rağmen, Lozan Görüşmelerinden kaynaklanan Rauf ve İsmet Beyler arasındaki ihtilaf, özellikle Rauf Bey’in Başvekillikten istifasından sonra belirgin bir gruplaşma şeklinde ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın, sözü edilen ihtilafta İsmet Paşa’dan yana tavır belirlemesi, aşağı yukarı tarafların bu gruplaşmalardaki konumunu su yüzüne çıkarmıştır. Cumhuriyetin ilanı üzerine tepkisini göstermekte gecikmeyen Rauf Bey’e İstanbul basını büyük ölçüde destek vermekteydi. Örneğin Tanin başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın), cumhuriyet yönetiminin tek başına bir şey ifade etmediğini, Güney Amerika’da Haiti dâhil olmak üzere kırk kadar memleketin Cumhuriyetle yönetildiğini ama buralarda Cumhuriyetin mutlakıyetten pek bir farkı bulunmadığını yazarak Ankara’nın bu icraatına karşı bir duruş sergilemiştir.²⁸

Cumhuriyet ilan edildiğinin ertesi günü İstanbul’da bulunan Rauf Bey, Tevhid-i Efkâr ve Tanin gazetelerine verdiği demeçte; fiilen mevcut olan bir yönetimin adının konmuş olduğunu ancak alınan bu kararın mecliste yeterince tartışılmadan alınmasının demokrasiye uygun düşen bir hareket olmadığını belirtmiştir. Rauf Bey’in bu sözleri üzerine Halk Fırkası içinde bulunan birtakım çevreler, Rauf Bey’i fırka içine hizipçilik sokmak istemekle suçlayarak Fırka Grup Başkanlığına verdikleri bir tavrıyla bu meselenin acele olarak fırka grubunda görüşülüp aydınlatılmasını istemiştir.²⁹

Meclis içindeki bazı milletvekillerinin ve İstanbul basınının da desteğini alan Rauf Bey’in bu çıkışının ardında yatan gerçek nedeni Karaosmanoğlu şu cümlelerle ifade etmektedir:

²⁸ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, İstanbul, İletişim Yayınevi, 2012, s.44.

²⁹ Orbay, **a.g.e.**, s.564. 22 Kasım 1923 tarihli Halk Fırkası Grup toplantısında Rauf Bey’e partinin önde gelen milletvekilleri tarafından cumhuriyet idaresine bağlı olup olmadığı, partiden istifa edip yeni bir parti kurma düşüncesinde olup olmadığı ve İstanbul’da Halife ile ne amaçla görüştüğü gibi konularda sorular yöneltilmiştir. Rauf Bey, oldukça gergin bir havada gerçekleşen bu toplantıda, ılımlı bir yaklaşımla sorulara cevap vermiş ve cumhuriyete derin bir bağlılık taşıdığını ifade etmiştir. Yeni bir parti kurulmasına ilişkin soruya ise, böyle bir düşüncesinin olmadığı yanıtını vermiştir. **CHP Grup Toplantısı Tutanakları, (1923-1924)**, (Yay. Haz. Yücel Demirel - Osman Zeki Konur), İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002, s.15-111.

“Cumhuriyet ilan edildiği takdirde başvekil seçmek yetkisini tabiatıyla devlet reisi haiz bulunacak ve bu devlet reisi de Mustafa Kemal’den başka biri olmayacağına göre Fethi Bey’den sonra hükümet başkanlığına İsmet Paşa’nın getirilmesi imkânı ve ihtimali kuvvetlenecekti. Bu bakımdan demek oluyor ki, muhalefet grubunun ve bu grubu tutan basının cumhuriyet aleyhtarlığı bir prensip meselesinden ziyade idare başına İsmet Paşa’nın geçmesi endişesinden ileri geliyordu.”³⁰

Gerçekten de, Teşkilat-ı Esasiye Kanununda yapılan değişiklikle Başvekil seçme yetkisini eline alan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, birlikte çalışmayı tercih ettiği İsmet Paşa’yı Başvekil adayı göstererek muhaliflerin endişe ettikleri yönde hareket etmiştir.

Cumhuriyet’in ilan edilmesi kararının Halk Fırkası grubundan belirli kimselerin bulunduğu bir toplantıda alınmış olması, Milli Mücadele’nin lider kadrosu içinde tam bir şok etkisi yaratmıştır. Aldığı emir üzerine, Cumhuriyetin ilanını top atışı yaparak kutlayan Trabzon mevki kumandanı Kazım Paşa’ya (Orbay) o sırada Trabzon’da bulunan Kazım Karabekir, olan bitenin ne anlama geldiğini sorduktan sonra alınan bu karardan kendisinin haberdar edilmediğinden yakınmıştır.³¹ Kazım Karabekir’in bu olay üzerine Mustafa Kemal’in eleştiren şu sözleri de aradaki gerginliğin boyutunu göstermektedir:

“İstiklal Harbinin tehlikeli günlerinde sonuna kadar feragat, fedakâr arkadaşlarının rey ve irşadına ihtiyaç gösteren Mustafa Kemal Paşa artık muzaffer bir Başkomutan sıfatıyla maiyet komutanlarına Cumhuriyet’i dikte ettirmiştir. Eski arkadaşlarının rakip olabileceği endişesiyle sui şahsiyetler icadı da lazım gelmişti; bunun için eski arkadaşlarını kötölemek lazımdı. Bunu da hakkıyla yapmıştır.”³²

³⁰ Karaosmanoğlu, a.g.e., s.44. Cumhuriyetin ilanına karşı çıkanlardan biri de Refet Bey (Bele) idi. O sırada İstanbul’da bulunan Refet Bele, İstanbul Belediyesi’nin verdiği bir yemekte yaptığı konuşmada cumhuriyet idaresini meşrutiyet idaresinden farklı görmediğini ifade ederek Ankara’nın başkent ilan edilmesini de İstanbul’a yapılan bir haksızlık olarak değerlendirmiştir. Selami Kılıç, **II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türk Devrimi ve Fikir Temelleri**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2005, s.64-65.

³¹ Falih Rifki Atay, **Çankaya**, İstanbul, Pozitif Yayıncılık, (t.y.), s.442.

³² Uğur Mumcu (Yay. Haz.), **Kazım Karabekir Anılarını Anlatıyor**, Ankara, Tekin Yayınevi, 1993, s.111.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu iddialara Nutuk adlı eserinde verdiği yanıt şu şekildedir:

“Baylar, görüyorsunuz ki, Cumhuriyet'in ilanına karar vermek için Ankara'da bulunan bütün arkadaşlarımı çağır-mayı ve onlarla görüşüp tartışmayı hiç de gerekli görmedim. Çünkü onların öteden beri ve doğal olarak bu konuda benim gibi düşündüklerinden kuşku yoktu. Oysa o sırada Ankara'da bulunmayan kimi kişiler, hiçbir yetkileri yokken, kendilerine bilgi verilmeden, düşünceleri ve uygun görüp görmedikleri sorulmadan cumhuriyetin ilan edilmiş olmasını gücenme ve ayrılma nedeni saydılar.”³³

Böylece, Cumhuriyetin ilan edilmesi üzerine Mustafa Kemal ve Kurtuluş Savaşı liderleri arasındaki yol ayrımı iyice belli olmuştur. Rauf Bey, İstanbul basınına cumhuriyetin ilanı üzerine verdiği beyanatın aydınlatılması amacıyla Halk Fırkası Grubunda yapılan toplantıda partinin müfritlerince deyim yerindeyse sorguya çekilmiştir. Her ne kadar Rauf Bey; ‘... Benim kutsi duygularım, cumhuriyet idaresinden başka, hiçbir idarenin taraftarı olmama müsait değildir.’ şeklinde kesin bir ifade ile cumhuriyet fikrine taraftar olduğunu ortaya koymuş olsa da, bu sözleri samimi bulunmamış ve “*milli hâkimiyetin tam olarak sağlanmadığı bir yerde cumhuriyetten söz edilemeyeceği*” sözleri de tehlikeli bulunarak yeni bir parti kurup kurmayacağı yönündeki ısrarlı sorulara da olumsuz yanıt vererek Halk Fırkası içinde siyaset yapmaya devam edeceğini ifade etmiştir.³⁴ İsmet İnönü, sözü edilen günlerde, Rauf Orbay ve çevresindekilerin yeni bir parti kurma hazırlıkları içinde buldukları yönünde duyumlar aldıklarını belirterek Orbay'ın buna ilişkin verdiği cevabı şüpheyle karşıladığını aktarmıştır.³⁵

³³ Atatürk, **Nutuk, C.II**, s.1069.

³⁴ Orbay, **a.g.e.**, s.567. Mustafa Kemal, Rauf Bey'in yeni bir parti kurmayacağı açıklamasından memnun olmadığını belirterek bu şekilde partinin içinde yapacağı muhalefetin yıkıcı olacağını savunmuştur. Atatürk, **Nutuk, C.II**, s.1120. Zürcher'e göre, Halk Fırkası'ndaki müfritlerin Rauf Orbay'a yeni bir parti kurdurtmak istemelerinin ardında yatan neden; henüz muhalif cephe tam anlamıyla organize olmadan böyle bir girişimi boşa çıkarmaktır. Erik Jan Zürcher, “Atatürk ve 1924'teki Çok Partili Demokrasi”, **Tarih ve Toplum**, Ocak, 1988, C.9, S. 49. s.s.16-19.

³⁵ İnönü, **a.g.e.**, s.446. İnönü'ye göre Mustafa Kemal ile Rauf Bey arasındaki anlaşmazlık iki nedene bağlıydı; Mustafa Kemal'in giriştiği reformları Rauf Orbay, kendisinin hazmedemeyeceği derecede kanaati dışında görüyordu. Ayrıca, Milli Mücadelenin öncü kadro-

Öte yandan, meclis içinde Başvekil İnönü'ye karşı muhalif milletvekillerinin yönelttiği eleştiriler şiddetlenmekteydi. Ortaya atılan Haydarpaşa-Bağdat Demiryolu davası hükümete karşı eleştirilerin yükselmesine ortam hazırladı. Hükümet, bu demiryolunun eskisi gibi Alman kumpanyasının tasarruf ve idaresinde bırakılmasını, milletvekillerinin büyük bir kısmı ise, devlet tarafından millileştirilmesini istiyordu. Bu tartışmada dönemin Nafia Vekili (Bayındırlık Bakanı) Muhtar Bey'in Alman yanlısı ve kişisel çıkarlarını gözetmekle suçlanınca İsmet Paşa, meclis içinde oldukça güç durumda kalmıştır.³⁶ Halifelik tartışmalarının yapıldığı günlerde muhalif milletvekillerin meclis içindeki etkin faaliyetlerini örnekleyen bir olay şu şekilde gerçekleşmiştir; Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun cumhuriyet bütçesinde hanedan ve damat maaşlarının yeri olmadığı gibi görüşlerini halka aktardığı akşam gazetesindeki yazısı nedeniyle meclis kürsüsünde açıklama yapmak zorunda bırakılması ve konuşması esnasında ön sıralarda toplanan bazı mebusların ellerindeki kalemleri uzatarak "*iki gözünü oyacağız*" diye bağırınca Yakup Kadri hiçbir cümlesini tamamlayamayarak kürsüden inmiştir.³⁷

Tam da bu günlerde, yurt dışından Ağa Han ve Emir Ali adındaki Müslüman temsilcilerinin İsmet Paşa'ya halifelikle ilgili gönderdikleri mektup, Halifeliğin kaldırılmasına giden yolu başlatmıştır. Bu mektup, Ankara'ya varmadan önce üç İstanbul gazetesi tarafından yayımlanmış, bu da, gizli bir oturumda toplanan mecliste öfkeli protestolara yol açmıştı.³⁸ Nihayet mecliste yapılan oylama sonucunda oluşturulan İstiklal Mahkemesi İstanbul'a gönderilerek Tanin gazetesi başyazarı H. Cahit Yalçın, İkdam gazetesinden Ahmet Cevdet, Tasvir-i Efkâr'dan Velit Beyler ile bu gazetelerin mesul müdürleri, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun 1. Maddesine muhalif harekette buldukları iddiasıyla itham edilmişlerdir.³⁹ Yapılan yargılamalar

---

sunda bulunan Rauf Bey, devletin geleceği için atılacak bütün adımlarda kendi düşüncesinin de hesaba katılması konusunda son derece hassas duygular taşıyordu. A.e., s. 447.

³⁶ Karaosmanoğlu, a.g.e., s.46.

³⁷ Atay, a.g.e., s. 448; Y.K. Karaosmanoğlu, a.g.e., s.46.

³⁸ Kinros, a.g.e., s.454.

³⁹ Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralar, Büyük Zafer'den Lozan'a, Lozan'dan Cumhuriyet'e, C.I-II**, İstanbul, Temel Yayınları, 2011, s.578. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de siyasi muhalefetin laiklik yönünde atılan adımlarla ilişkisini sorgulayan bir çalışma için bkz. Tolga Köker, "The Establishment of Kemalist Secularism in Turkey", **Middle East Law and Governance**, 1:2 (2009), p.22.

sonucunda gazeteciler ağır cezalar almasalar da, bu olay, cumhuriyet yönetiminin Hilafet konusundaki tutumunu ortaya koymuş olması bakımından önemlidir.

Hilafetin kaldırılışını izleyen haftalarda gelişen en önemli olay, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu yerine yeni bir anayasanın kabul edilmesi oldu. Mustafa Kemal'in daha radikal yandaşlarıyla ılımlılar arasında kopan kavganın belkemiğini Cumhurbaşkanı Meclisi dağıtma yetkisi veren 25. madde oluşturdu. 25 Mart'ta tartışmadan sonra yapılan oylamada cumhurbaşkanına bu yetkinin verilmesine büyük bir çoğunluk karşı çıktı. Yeni anayasa 20 Nisan 1924'te kabul edildi. Bu arada parti içindeki ılımlıların üzerindeki baskı da gittikçe artmıştı.⁴⁰

2. TPCF'nin Kuruluşuna Giden Süreç

1923 yılındaki genel seçim kararının gazetelerde yayınlanmasından sonra eski İttihat ve Terakki Fırkası mensuplarının nasıl bir tavır sergileyecekleri en çok merak edilen konuların başında gelmekteydi. I. Gruba karşı olası bir muhalefet hareketinden çekinen bazı mebuslar, İttihatçı tehlikenin hortlatılmasına engel olmak için basına açıklamalar yaptılar. Seçim kararının alınmasından sonra İttihad ve Terakki Fırkası hakkında kanaat bildiren ilk I. Grup mensubu I. Meclisin Hariciye Encümeni Reisi Hamdullah (Suphi) Bey'dir. Hamdullah Suphi Bey; ülkenin bazı kısımlarında, mesela İstanbul'da Müdafaa-i Hukuk I. Grubu ile mücadele edebilecek etkili zümrenin İTF olduğunu ancak, nasıl İstiklal Harbi'ni "arkalarına temiz ve namuskar bir vatanperverlik mazisi bırakmış olanlar" ile fırka farklılıklarını dikkate almadan beraber çalıştılar ise, yarın da kendilerini çok çetin mücadeleler beklediği ve daha önce olduğu gibi genel bir ittifak yapılmasının kendisinin tercih noktası bulunduğunu ifade etmektedir. Bununla beraber eğer aksi olacak ise, Müdafaa-i Hukuk Grubu veya Halk Fırkası'yla mücadele etmenin Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile mücadele etmeye benzemeyeceğini bilmelerini ihtar

⁴⁰ Erik Jan Zürcher, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, (1924-1925)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.66. 1924 anayasa görüşmeleri için bkz. Şeref Gözübüyük- Zekai Sezgin, **1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1957. Ayrıca Bkz. Ergün Özbudun, **1924 Anayasası**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.

etmektedir.⁴¹ Birinci Gruba mensup olan başka mebuslar da benzer şekilde açıklamalar yaparak İTF'nin seçimlere girme düşüncesinin önüne geçmeye çalışmışlardır.⁴²

Mustafa Kemal Paşa, seçim kararının alınmasından önce çıktığı yurt gezisi sırasında İzmit'te İttihatçı önderlerden Kara Kemal ile görüşerek İttihatçıların yeni dönemde tavırlarının ne olacağını anlamaya çalışmıştır. Kara Kemal, Mustafa Kemal Paşa'ya İTC'nin dağılmış bir durumda olduğunu, kendisinin Milli Kurtuluş Hareketinin yanında olacağını söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa ise, Kara Kemal'in bu düşüncelerinden memnun kalmakla birlikte, diğer İttihatçıların düşüncelerinin ne olduğunu öğrenmesini istemiştir. Bu istek üzerine Kara Kemal, İTC'nin "kılıç artıkları"nın bir araya geldiği bir kongreyi Cavit Bey'in evinde toplamıştır.⁴³

Ancak, bu kongrenin basına yansması ile birlikte, kongre ve teripçileri İttihatçılar, yoğun eleştirilerle karşı karşıya kalmışlardır.⁴⁴ Gazetelerde yer alan haberlere göre, İTC'ye mensup olan bazı şahısların yapmış oldukları gizli kongrede almış oldukları kararları Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmek için İsmail Canbulat'ı görevlendirmişler ve 15 Nisan'da Ankara'ya gelen İsmail Canbulat Mustafa Kemal ile bir görüşme yapmıştır. Hüseyin Cahit Yalçın'a göre İTC'nin yapmış olduğu teklife Mustafa Kemal Paşa, arkadaşlarına danıştıktan sonra, seçimlerde yardıma ihtiyaçları olmadığını bildirmiş ve bu İTC mensuplarının bir şeye karışmamalarını da ayrıca istemiştir.⁴⁵

⁴¹ Aktaran; Hayrullah Cengiz, **II. Dönem TBMM Seçimleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996, s.57.

⁴² Cengiz, **a.g.t.**, s.56-57.

⁴³ Fatih Mehmet Sancaktar, **II. Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Türk Aydınında Mill Egemelik Düşüncesinin Gelişimi (1908-1924): Hüseyin Cahit (Yalçın) Örneği**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul, 2005, s.644. Erik Jan Zürcher'in aktardığına göre 12-13 Nisan 1923'deki bu görüşmeye Cavit Bey, Doktor Nazım, Doktor Nasuhi, Ahmet Şükrü, Kara Kemal, Hüseyin Cahit, Filibeli Hilmi, Yenibahçeli Nail, Çolak Selahattin, Vehbi Bey, Ahmet Nesimi, Hüseyinzade Ali'nin kesin olarak, İsmail Canbulat, Rahmi Evrenos ve Küçük Talat (Muşkara) muhtemelen katılmışlardır. Erik Jan Zürcher, **Milli Mücadele'de İttihatçılık**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s.200.

⁴⁴ Sancaktar, **II. Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Türk Aydınında Mill Egemelik Düşüncesinin Gelişimi (1908-1924): Hüseyin Cahit (Yalçın) Örneği**, s.646.

⁴⁵ Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasi Anılar**, (Haz. R. Mutluay), İstanbul, İş Bankası Yayınları, 1976, s.274. Yalnız bu eylemin sonucunda İsmail Canbulat ve Şükrü Bey'in I. Grup listesinden milletvekili seçildiğini de unutmamak lazımdır. Bu konu hakkında en yetkili ağzıların Kara Kemal Bey, İ. Canbulat ve M. Kemal'in olduğu düşünülürse ve bu şahsiyetlerden

Seçim sonuçlarına göre ise meclis içinde hükümetin icraatlarını denetleyecek bir muhalif grubun oluşması tümüyle engellenmiş oluyordu.⁴⁶ Demokrasi ve Cumhuriyet yönetimlerinin birinci şartı olan muhalefet fırkalarının varlığı mevcut şartlarda söz konusu olmadığından, 1924 anayasa görüşmeleri esnasında iktidarı denetleyecek Meclis-i Ayan benzeri ikinci bir meclis teklif edildiyse de bu kabul edilmemiş, takip eden yaz aylarındaysa muhalefet partilerinin gerekliliği basında sıkça vurgulanmaya başlanmıştır.⁴⁷

1924 yılında, ülkenin iç ve dış siyasetinde önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Lozan'dan arta kalan Musul meselesi, mübadeleden doğan çeşitli sorunlar ve birtakım zengin Ermenilerin bazı şahıslara rüşvet vererek kanunsuz yollardan yurda girip götüremedikleri servetlerini tekrar elde etme yolunu bulmaları dönemin basın organlarında sıkça işlenen konular arasındaydı.⁴⁸ Ancak bu konular, basında ve birtakım siyasi çevrelerde tartışılmasına rağmen, meclis içinde yeterince dile getirilemiyordu. Daha önce de ifade edildiği gibi, yeni bir fırka kurması yönündeki beklentilere rağmen Rauf Bey, Halk Fırkası Grubunda yapmış olduğu savunmada bu iddiaları boşa çıkaracak açıklamalarda bulunmuştu.

Mustafa Kemal'in yeni bir parti kurulması konusundaki düşüncelerini ortaya koyduğu Eylül ayında Trabzon'da yaptığı konuşmada şu sözlere yer verilmiştir: “*Arkadaşlar, bu münasebetle bir reisicumhurun fırka reisliğiyle ciheti alakasını ikide bir tekrar edenler ve*

---

ilk ikisinin 1926 yılında biri intihar, diğeri ise idam edilerek herhangi bir delil bırakmadan öldüğü dikkate alınırsa, bu konunun gizliliğini sonsuza dek koruyacağı gözükmektedir. Cengiz, **a.g.t.**, s.65.

⁴⁶ Bkz. Demirel, **Birinci Meclisin Vekilleri**, s.113.

⁴⁷ Ahmet Yeşil, **Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Ankara, Cedit Neşriyat, 2002, s.152. Türkiye Cumhuriyetinin merkezi yönetim yapısına köklü değişiklikler getirmesi amaçlanan 1924 Anayasa görüşmelerinde Kanunu Esasi Encümeni, hazırladığı tasarıyla yürümeye yeni yetkiler verirken, muhalifler, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile kurulan yapının korunmasında ısrar etmişler, fesih yetkisinin mecliste kalmasının daha hayırlı olacağı düşüncesini ileri sürmüşlerdir. Karesi Mebusu Süreyya Bey ve arkadaşlarının başını çektiği bir grup ise, sorunun hallini hem yürütmeye hem de yeni bir meclis kurarak yasamaya verilmesinde görmüşlerdir. Böylece, ikinci bir meclisin oluşturulması hususu gündeme gelmiştir. Fatih Mehmet Sancaktar, “1924 Anayasasının Oluşum Sürecinde Çift Meclis İle İlgili Tartışmalar”, **Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi, 12-16 Kasım 2007**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010. ss.2187-2208.

⁴⁸ Yeşil, **a.g.e.**, s.152.

bütün cihan bilsin ki, benim için bir taraflılık vardır."⁴⁹ Mustafa Kemal'in bu sözleri ilk başlarda yanlış anlaşılmiş ve basın organlarında "*bitaraflık*" olarak yer alsa da 24 Eylül tarihli Anadolu Ajansı'nda yapılan düzeltmeyle sorun giderilmiştir.⁵⁰

TpCF'nin oluşmasına giden siyasi olay, 20 Ekim 1924 günü, Men-teşe (Muğla) mebusu Esat Efendinin Mübadele, İmar ve İskân Vekili Refet Bey'e yönelttiği bir soru önergesidir. Bu önerge mübadil ve muhacirlerin yerleştirilmesinde görülen becerisizlik ve yolsuzlukları eleştiriyordu.⁵¹ Bir hafta sonraki toplantıda bakanın verdiği yanıtı, Meclis, doyurucu bulmamış ve soru önergesi gensoruya çevrilmiştir.⁵² Esat Efendinin Meclis Başkanlığına vermiş olduğu gensoru 30 Ekim günü oturumda görüşülmeye başlanmış ve 8 Kasım gününe kadar devam etmiştir. Mecliste yeni bir siyasi fırka oluşmasına yol açan olay, mübadiller ve muhacirler meselesi müzakereleri esnasında meydana gelen tartışmaların kazandığı siyasi boyut ve sonucudur. Bu açıdan meselenin mecliste ele alınış biçimi ve ortaya konan farklı telakkiler bir ölçüde iktidar fırkası karşısında yeni bir fırka hareketinin doğuşunu göstermesi bakımından önemlidir.⁵³

Ülke siyasetinde yaşanan gerilimler Kasım ayında Birinci ve İkinci Ordu Müfettişleri Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların, istifalarını vererek Büyük Millet Meclisi'ne katılacaklarını bildirmeleriyle devam etmiştir.⁵⁴ Bu arada, yaşanan diğer önemli bir gelişme de partiden ve mebusluktan istifa ettiğini duyuran Refet Bey'in istifasını geri çekmesi olmuştur.⁵⁵

⁴⁹ Zürcher, **a.g.m.**, s.16-19.

⁵⁰ Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, C.III**, s.132.

⁵¹ Bkz. "*Menteşe Mebusu Esat Efendinin, ne kadar mübadil ve muhacir geldiğine ve ne kadarının iskân edilip nerelerde imaratta bulunulduğuna dair sual takrir.*" **TBMMZC, Devre II, C. 9, 20.10.1924, s.2-6.**

⁵² Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması, 1923-1931**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s.105.

⁵³ Yeşil, **a.g.e.**, s.157.

⁵⁴ Atay, **a.g.e.**, s.458.

⁵⁵ Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim C.III**, s.138. Yeni bir muhalefet partisinin kurulmasıyla sonuçlanacak olan ordudaki bu ayrılığın geniş bir değerlendirmesi için bkz. Dankwart A. Rustow, "The Army and the Founding of the Turkish Republic", **World Politics**, Vol. 11, No. 4 (Jul., 1959), p.36.

Tüm bu olaylar karşısında Mustafa Kemal'in değerlendirmeleri oldukça kaygılı ve ihtiyatlı olmuştur. Bir komplo karşısında olduğunu ifade ettiği Nutuk'ta şu sözlerle durumu açıklamıştır:

“Bu durum ve görünüş şöyle incelenip irdelenebilirdi; bir yıldan beri, yani Rauf Bey'in Bakanlar Kurulu Başkanlığından çekildiğinden beri, Rauf Bey'le Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa ve başkaları arasında bir düzen düşünülmüştür. Bunda başarı sağlayabilmek için orduyu ele almak gerekli görülmüştür.”⁵⁶

... Çekilmeden önceki kimi komutanları kendileriyle birlik olmaya çekmek için çalıştılar. Eyleme siyasa yoluyla geçeceklerdi. Bunun için uygun bir zaman ve fırsatı bekliyorlardı. Siyasa alanındaki ve ordudaki hazırlıklarını yeter görüyorlardı. Gerçekten Rauf Bey ve benzerleri, parti içinde sürdürmeyi başardıkları durumlarıyla, Meclisin dinlenme dönemine rastlayan aylarda milletvekilleri üzerinde ve yeni seçimde başarı kazanamayan İkinci Grup üyeleri aracılığı ile bütün yurttaki ulus bize karşı kıskırtmak için çalışmak fırsatını elde ettiler.”⁵⁷

Meydana gelen bu gelişmeyi komplo olarak değerlendiren Mustafa Kemal, ordunun geri kalan üst düzey yöneticilerinin kendisine bağlılığını ölçmek amacıyla gerekli adımları atarak 30 Ekim akşamı Fevzi (Çakmak)'tan mebus olarak Millet Meclisindeki görevinden vazgeçmesini istedi; zaten Fevzi Paşa'nın bunu yapmaya çok istekli olduğunu da biliyordu. Aynı gece daha sonra, aynı şeyi resmi olarak siyasal görevleri de bulunan Birinci Kolordu (İzmir) Kumandanı İz-zettin (Çalışlar), İkinci Kolordu (Balıkesir) Kumandanı Ali Hikmet, Üçüncü Kolordu (Adana) Kumandanı Fahrettin (Altay), bu isteğe hemen uydular.⁵⁸ Üçüncü Kolordu Müfettişi Cevat Paşa ile Cafer Tayyar Paşa, bu isteğe gönderdikleri yanıtta itirazlarını bildirince görevden alındılar ve bu sayede Mustafa Kemal Paşa ordu üzerindeki hâkimiyetini göstermiş oldu.⁵⁹

⁵⁶ Zürcher, Mustafa Kemal'in bu iddiasının doğru olmadığını savunduğu eserinde, sözü edilen kişilerin böyle bir amaç içinde olmaları durumunda ordudan istifa etmemeyi tercih edeceklerini vurgulamıştır. Zürcher, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası...**, s.73.

⁵⁷ Atatürk, **Nutuk, C.II**, s.1139.

⁵⁸ Zürcher, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası...**, s.74.

⁵⁹ İnönü, **a.g.e.**, s.454.

Bu arada Esat Efendi'nin (İleri) meclise verdiği gensoru önergesi görüşmeleri çok hararetle bir şekilde devam etmiş ve bu tartışmalar, hükümetin meclis içinde güvenoyu yoklamasına dek sürmüştür. Askerlik görevlerinden istifa eden Kazım (Karabekir) ve Ali Fuat (Ceibesoy) Paşaların henüz devir teslim işleri tamamlanmadığı gerekçesiyle meclisteki güvenoyu yoklamalarına katılmalarına izin verilmemiştir.⁶⁰ 8 Kasım 1924 Cumartesi günü yapılan oylamada hükümete, 19 red oyuna karşı 148 kabul oyuyla güvenoyu verilmiştir.⁶¹ İkinci İnönü kabinesinin kurulmasıyla muhalif grup ile Halk Fırkası arasındaki ilişkiler kopma noktasına gelmiştir. Kasım ayının ortalarına doğru Halk Fırkası'ndan istifalar birbiri ardı sıra gelmeye başladı. Ancak bu istifalar beklenenden az olduğu için o günlerde Halk Fırkası üzerinde beklenen etkiyi göstermekten uzaktı.⁶² Güvenoyu oylamasının ertesi günü aralarında Rauf Orbay, Adnan Adıvar, İsmail Canbulat ve Refet paşaların da olduğu on bir kişi Halk Fırkasından istifa etmişlerdir.⁶³

Bu istifalardan sonra, Halk Fırkası içinde yapılması düşünülen tasfiyelerin, abartıldığı takdirde baş ağrıtabilecek seviyeye geleceği bilindiğinden bu konuda temkinli davranılmıştır. Hatta Karaosmanoğlu'nun aktardığına göre Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkası'ndan beklenen istifalar gerçekleşirse ekalliyet durumuna düşeceklerini ifade ederek, Rauf Beylerle görüşme halinde olan Diyarbakır mebusları Zülfü ve Fevzi Beyleri Çankaya'ya davet ederek kendilerini böyle bir hareketten men edecek sözler söyleyerek ikna etmiştir.⁶⁴

Şüpheli görülen milletvekillerinin Halk Fırkası'ndan çıkarılmasıyla ilgili İsmet İnönü, şunları aktarmaktadır:

“Yeni Fırkanın kurucuları ayrılır ayrılmaz, ne kadar şüphelendiklerimiz varsa, hepsini çıkaralım, görüşünde ısrar edenler oldu. Fakat Terakkiperver Fırka, karşımızda vaziyet aldıktan sonra Atatürk, bu cereyanı kesin olarak durdurdu. Kim gidecekse kendisi gitsin, dedi ve bu halde bıraktı. Netice-

⁶⁰ Yeşil, a.g.e., s.179.

⁶¹ Tunçay, a.g.e., s.106.

⁶² Halk Fırkası'ndan istifaların beklenenden az olması, bir görüşe göre yeni bir hükümet krizi yaratmaktan çekinen milletvekillerinin böyle hareket etmektan çekinmelerine bağlanıyordu. Bkz. Yeşil, a.g.e., s.182.

⁶³ Orbay, a.g.e., s.595.

⁶⁴ Karaosmanoğlu, a.g.e., s.65-67.

de Terakkiperver Fırka götürebileceği kadar insanı götürdü; gerisi taraftar olsa da olmasa da parti içinde kaldı ve bunların hepsi, Terakkiperver Fırka ile yakınlıklarını münasebetler geliştikçe kaybettiler.”⁶⁵

17 Kasım 1924’de resmen Dâhiliye Vekâletine dilekçe ile başvuran Ali Fuat Paşa, Cumhuriyet tarihinin ilk muhalefet fırkası olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kuruluşunu ilan etmiştir. *“Fırkalar memleket için esastır, yeter ki şahsi arzular yerine memleket için çalışsın. Allah mübarek etsin.”* diyerek başvuru kabul eden Recep Bey, yeni fırkanın kuruluşunu resmen kabul etmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, *“Biz Meclisimizde tek parti ile bir diktatör idaresi izlenimi vermekteyiz. Bize bakan batılilar, bu memleketteki idare tarzı parti diktatoryasıdır, derler. Bizim Meclisimizde de iki parti olmalı, hükümeti denetleme sistemi kurulmalı ve medeni ülkelerin parlamentolarına benzemeliyiz”* diyerek yeni partinin kuruluşundan duyduğu memnuniyeti belirtmiştir.⁶⁶ Mustafa Kemal’in bu konudaki tutumunu Karaosmanoğlu şu sözlerle aktarmıştır:

“Evet, mesele kendiliğinden hallolmuştur dedi. Oysa biz, bu istifalardan ve bu parti kuruluşundan hiç hoşlanmayacağımı hatta işkilleneceğimi sanıyorduk. Meğer ne kadar yanıltıyormuşuz! O, aylardan beri süregelen gizli kapaklı bir siyasi mücadelenin böylece açığa vurmasından ve meşru bir mahiyet almasından son derece memnundu.”⁶⁷

Ancak Karaosmanoğlu’nun aktardıklarının aksine, TpCF’nin kuruluşundan çok kısa bir süre sonra 21 Kasım 1924 tarihinde Mustafa Kemal Paşa’nın, Times muhabiri McCartney’e verdiği mülakatta yeni kurulan parti için söylediği sözler son derece ağırdır. Ankara

⁶⁵ İnönü, a.g.e., s.459.

⁶⁶ Özgür Güvercin, **“Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Türk Siyasal Hayatındaki Yeri”** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bolu, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2007, s.37. TpCF’nin kurulması için İç İşleri Bakanlığı’na verilen dilekçe ve partinin nizamnamesi için bkz. **Türkiye’de Siyasi Dernekler, II**, Ankara, İç İşleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Başbakanlık Devlet Matbaası, 1950, s.63-71. Rıza Nur, partinin kuruluş hazırlıklarının yapıldığı günlerde kendisine partiye girmesinin teklif edildiğini aktararak bunu reddettiğini ancak partinin isminde “cumhuriyet” kelimesinin bulunmaması durumunda padişah yanlısı oldukları iddiasıyla eleştiri hücumuna uğrayacakları uyarısını yaptığı aktarmaktadır. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım, C.3, Rıza Nur-Atatürk Kavgası**, İstanbul, İşaret Yayınları, 1992, s.301.

⁶⁷ Karaosmanoğlu, a.g.e., s.70.

Hükümeti'nin isteği üzerine Times'da ilk haliyle yayınlanmayan röportajda Mustafa Kemal TpCF için şu sözleri kullanmıştır: “*Terakkiperverler, cumhuriyetçiliklerinde samimi değiller. Programları bir sahtekârlık örneği, onlar düpedüz gericidirler*” McCartney'in haberindeki her şey, Cumhurbaşkanı'nın muhalefetle uzlaşmaya hiç niyetli olmadığını gösteriyordu ve mülakatta kullandığı dil ve ifadelerin tonu açıkça muhalefetin ezileceğinin kanıtıdır. Muhabire göre Gazi son derece kızgındı ve muhalefet üyelerinden bahsederken onları her şeylerini borçlu oldukları kendisine karşı nankör ve vatan haini diye suçlarken yüzü kıpkırmızı kesiliyordu. Mülakatta çevirmenlik yapan mebus sık sık araya girerek “*sakin olun paşam*” demiştir. Ama öfkesini hiçbir şey durdurmaya yetmemiştir. McCartney Ankara'dan dönerken çok kısa bir süre içinde silahların patlayacağını, Vasıf ve Necati'nin Ankara'dan ayrılarak Galata Köprüsünü asılı gövdelerle süsleyerek daha iş bilir bir İstiklal Mahkemesinin İstanbul'a geleceğini düşünmüştür.⁶⁸

Atatürk'e yakın siyasetçilerden biri olan Kılıç Ali, Mustafa Kemal'in TpCF'nin kuruluşunu nasıl karşıladığı ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

*“Gazi, Halk Fırkası'nın karşısında bir muhalefet partisinin olmasını olumlu karşılamıştı. Ama başta Kazım Karabekir olmak üzere, Milli Mücadele yıllarında en yakın çalışma arkadaşlarının kendisinden ayrılıp muhalefete geçmelerine, hatta işi muhalif bir parti kurmaya kadar götürmelerine şaşırıyor ve üzülüyordu.”*⁶⁹

Yeni partinin kurucuları ve idare heyeti üyeleri: Ankara Mebusu Ali Fuat (Cebesoy), Mersin Mebusu Besim, Erzurum Mebusu Sabit, Trabzon Mebusu Ahmet Muhtar, Kazım Karabekir, İstanbul Mebusu Dr. Abdülhak Adnan Adıvar ve eşi Halide Adıvar, İstanbul Mebusu Hüseyin Rauf (Orbay), Erzurum Mebusu General Rüştü, İstanbul Mebusu İsmail (Canbulat), İzmit Mebusu Ahmet Şükrü, Sivas Me-

⁶⁸ Zürcher, **a.g.m.**, s.18-19. Kanımca, Gazi'nin bu mülakatı oldukça erken bir tepkidir ve böyle olduğu için de ilk haliyle yayımlanmasına müsaade edilmeyecektir. TpCF'nin kuruluşunun üzerinden biraz zaman geçtikten sonra Mustafa Kemal'in bu partiye ve mensuplarına bakış açısında eskiye göre farklılıklar olacaktır.

⁶⁹ Aktaran; Kocabaş, Atatürk Dönemi, s.40. Ayrıca bkz. Hulusi Turgut (Der.), **Atatürk'ün Sırdışı Kılıç Ali'nin Anıları**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2005, s.231.

busu Halis Turgut, Bursa Mebusu Necati ve Ordu Mebusu Faik idi.⁷⁰ TpCF'nin parti programı ve iç tüzüğü, bu siyasi hareketin yapısı ve amacı hakkında belli bir fikir vermeye yeterliydi. Türkiye'de program ve içtüzüğünü yayınladığı için Batı ölçülerinde kurulmuş olan ilk parti olma özelliğini taşıyan TpCF, beyannamesinde görevinin denge sağlamak ve anayasal düzen içerisinde zorbalığa karşı koymak olduğunu belirtmiştir. Kişi ya da zümre üstünlüğü karşısında milli birliği ve fert üstünlüğünü koruma konusundaki hassasiyetini ortaya koyarak dinle siyasetin ayrıldığını belirtmek için Batıda kullanılan bir formüle uygun olarak, dini düşünüş ve inançlara saygı gösterildiğini bildirmiştir.⁷¹

TpCF genel itibarıyla, liberal bir program benimseyerek Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan⁷² çeşitli yönlerden ayrılmaktaydı. Cumhuriyet Reisi seçilen kimsenin partisinden istifa etmesi, milli birliğin bozulmaması için devletin denetlenmesi, kalıcı olmak şartıyla yetkilerin genişletilmesi gibi çıkışlarla TpCF, parti olarak izleyeceği genel siyaseti ortaya koymuştur. Köktenci, merkezîyetçi ve otoriter eğilimlere açıkça karşı çıkan TpCF, güçler ayrımını ve devrimci değişimden çok evrimci değişimi savunuyordu. Dış borçlanmayı gerekli sayan daha liberal bir ekonomi politikasına da sahipti. Terakkiper Cumhuriyet Fırkası'nın Genel Başkanı Kazım Karabekir, Genel Başkan Yardımcıları Dr. Adnan Adıvar ve Rauf Bey, Genel Sekreter ise Ali Fuat Paşa idi. Muhtar Bey, İsmail Canbulat, Halis Turgut, Şükrü Bey, Necati Bey, Faik Bey ve Rüştü Paşa da yönetim kurulu üyeleri olarak yeni muhalefet partisinde yer almışlardır.⁷³

Yeni partinin kurulmasından üç gün sonra, fırkasının meclis grubu toplantısında sıkıyönetim önerisi reddedilince İsmet Paşa, 21 Kasım

⁷⁰ F. Hüsrev Tökin, **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncelerin Gelişmesi**, İstanbul, Elif Yayınları, 1965, s.70.

⁷¹ Kinros, **a.g.e.**, s.30. Burada sözü edilen 6. Maddede yer alan; "Fırka, efkar (fikirler) ve itikadati diniyeye hürmetkardır." ilkesi, ilerleyen zamanlarda TpCF üzerinde şiddetli tartışmaların doğmasına yol açacaktır. Yeşil, **a.g.e.**, s.226.

⁷² 10 Kasım 1924 tarihinden itibaren partini başına "Cumhuriyet" sözcüğü eklenmiştir. "Cumhuriyet" kelimesi muhalif bir partiye mal edilmemek için böyle bir karar alınmıştır. Atay, **a.g.e.**, s.458.

⁷³ Mustafa Ekincikli, "Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiper Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu", **Akademik Bakış**, C.6, S.11, (Kış 2012), s.s.151-163. Ayrıca bkz. Tökin, **a.g.e.**, s.70.

1924'te sağlık bozukluğu nedeniyle başvekillikten istifa etmiştir.⁷⁴ İsmet Paşa'ya nazaran muhalefete karşı daha ılımlı olduğu bilinen Fethi Bey'in yeni kabineyi kurmakla görevlendirilmesi, aslında siyasi bir manevra olarak değerlendirilmelidir. CHF içindeki çözülmenin önlenmesine yönelik bir adım olarak değerlendirilebilecek bu adım her bakımdan Mustafa Kemal'in yeni muhalefet partisine uzattığı bir zeytin dalıydı. Zaten TpCF Umumi Kâtibi Ali Fuat Paşa da, Fethi Bey'in yeni hükümeti kurmayı kabul edişini ve kendileriyle temasa geçmek için ılımlı bir yaklaşım sergilemesinden son derece memnun olduğunu belirtmiştir.⁷⁵ Öyle ki bu ihtiyatlı tavır bazı muhalefet politikacılarının, Cumhurbaşkanı'nın zımnî desteğine sahip olduklarını iddia etmelerine bile neden olmuştur.⁷⁶ Ancak Kinros'a göre Mustafa Kemal'in bu manevrası, CHF içindeki müfritler tarafından, Fethi Bey ile muhalefet fırkasına mensup mebuslar arasındaki gerilimi tırmandırmak suretiyle sonuçsuz bırakılmıştır.⁷⁷

3. TpCF'nin Siyasi Kimliği ve Faaliyetleri

1924 sonbaharında siyasi muhalefet partisi olarak Atatürk'ün eski silah arkadaşları tarafından kurulan TpCF, sınıfsal bir teme-

⁷⁴ Tunçay, **a.g.e.**, s.110.

⁷⁵ Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, (Yay. Haz.) Cemal Kutay, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1980, s.357. Yalman'a göre, kabine değişikliğiyle Halk Fırkasından istidaların önlenebileceği düşünülmüştür. Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, C.III**, s.152.

⁷⁶ Zürcher, **a.g.m.**, s.18

⁷⁷ Kinros, **a.g.e.**, s.466; Mustafa Kemal'in TpCF'nin kurucularına karşı sergilediği olumlu tutumuna örnek bir olay, İsmet Paşa'nın kayınvalidesinin ölümü üzerine kendisini Ankara İstasyonu civarındaki evinde ziyarete gelen TpCF kurucularından Adnan Adıvar ve Ali Fuat Cebesoy'un evde buldukları sırada tesadüfen oraya gelen Mustafa Kemal ile aralarında geçen konuşmadır. Mustafa Kemal, bu karşılaşmada TpCF'li mebuslara şu cümlelerle yeni parti hakkındaki düşüncelerini aktarmıştır: "Türkiyemiz'de partiler ve parlamento hayatının başlamasından memnuniyet duyuyorum. Yekdiğerini murakabe edecek fırkaların mevcudiyetini hâkimiyeti milliye ve bilhassa Cumhuriyeti idareye malik bir memleket için tabii görmekteyim. Cumhuriyet Halk Fırkası ile manevi rabıtamı muhafaza etmekle beraber bir reiscumhur olarak partiler üstü durumumu muhafaza etmeyi esas kabul ediyorum.", Tekin Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaaları**, İstanbul, Ticaret Postası Matbaası, 1963, s.35. Mustafa Kemal'in TpCF'nin kurulmasına verdiği tepkiler konusunda elimizde son derece çelişkili bilgiler mevcuttur. Mustafa Kemal'in, zaman zaman TpCF'nin kuruluşu ile ilgili yaptığı olumlu değerlendirmeler bir yana, Times Muhabiri McCartney'e verdiği ve yeni partiye karşı agresif cümlelerle dolu röportajının yanında Nutuk'ta aktardığı olumsuz ifadeler, döneme ilgili sağlıklı bir değerlendirme yapmayı güçleştirmektedir. Konu ile ilgili bir yaklaşım için bkz. Hakan Özoglu, **Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası, 150'likler, Takrir-i Sükûn ve İzmir Suikastı**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s.123.

le sahip olmamakla birlikte, Kurtuluş Savaşından sonra girişilen devrim hareketlerinin birtakım yönetici elit arasında yarattığı hoşnutsuzluğa dayanıyordu. Partinin kuruluşuna dayanak oluşturan ve bunu hızlandıran tarihi gerçeklere bakıldığında, büyük ölçüde TpCF kurucu ve üyelerinin Mustafa Kemal'e göre bambaşka bir modernleşme anlayışına sahip oldukları görülür. TpCF kurucularının sahip oldukları sosyal ve kültürel arka plan bakımından Mustafa Kemal'den ayrıldıkları yönünde Feroz Ahmad şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

*“Kemal ile onun askeri rakipleri arasında güçlü bir toplumsal gerilim unsuru da vardı. Kemal, taşra alt-orta sınıfa mensuptu. Bu sınıfın üyeleri orduyu iş bulma ve geç Osmanlı İmparatorluğu'nun durgun toplumsal ve ekonomik ortamında yükselme aracı olarak görmüşlerdi. Hanedana derin bir sadakat duygusundan yoksundular ve bu nedenle reform konusuna yaklaşımlarında daha radikal ve popülisttiler. Öte yandan, Kemal'in rakipleri emperyal kentin daha üst sınıflarından geliyorlardı ve Osmanlı Hanedanıyla derin bağları olan ailelerinin ilişkilerinden yararlanmışlardı. Onlar da İmparatorluğu reformlar yoluyla kurtarmak istiyorlardı. Ancak, Osmanlı sarayının muhafaza edilmesi, süreklilik ve gelenekle birlikte gelen hazır bir meşruluk ve istikrar sağladığı için kendi ideolojileri bakımından büyük önem taşıyordu”.*⁷⁸

Her ne kadar, partinin kurucuları olan General Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy, Cafer Tayyar Eğilmez ve Refet Bele, Mustafa Kemal ile aynı tarihlerde Harp Okulundan mezun olup askeri hayata adım atmışlar ve Kurtuluş Savaşında önemli yararlılıklar göstermişlerse bile Mustafa Kemal kadar ön plana çıkamamışlardır. Ancak, Milli Mücadeleyi başlatmak için erken tarihlerden itibaren Anadolu'ya geçmeyi başaran bu kadrolar, Mustafa Kemal ile aralarında var olan olayları ele alış farklılıklarını gündeme getirmeyerek Milli Kurtuluşu başlıca gaye edinmişlerdir.⁷⁹ Milli Mücadelenin başarıyla sonlandırılmasının ardından ülkede demokratik sistemin yerleştirilmesi ve modernleşme yönündeki çabalarında Mustafa Kemal,

⁷⁸ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2009, s.72.

⁷⁹ Walter F. Weiker, **Political Tutelage And Democracy In Turkey, The Free Party And Its Aftermath**, Leiden E.J. Brill, 1973, s.47.

karşılaşabileceği muhalif seslerin ordu içinden yükselbileceğini göz önünde bulundurarak hareket etmiştir.⁸⁰

Mustafa Kemal'in modern bir Türkiye yaratmak amacıyla giriştiği inkılap hareketlerinin olması gerekenden daha hızlı ve devrimci bir ruhla başlatıldığı düşüncesi, TpCF liderlerinin uzlaşmadığı konuların başında gelmekteydi. Atatürk inkılabının kadrosunu teşkil eden CHP kadrosu "devletçi-devrimci", TpCF kadrosu ise, "liberal-evrimci" idi. Evrimcilikleri, Atatürk'ün yapmak istediği inkılapları büyük ölçüde kendileri de istedikleri halde bunların bir hamlede yapılmayıp, toplumun yavaş yavaş hazırlanarak ve sindirerek yapılmasını istiyorlardı.⁸¹

Özellikle, Müdafa-i Hukuk Grubunun Halk Fırkasına dönüştürülmesinden sonra Mustafa Kemal'in meclis içindeki iktidarının tartışılmaz bir seviyeye gelmesi, Kurtuluş Savaşının diğer kahramanları arasında bariz bir rahatsızlığa sebep olmuştur.⁸² Bu durumu Rauf Orbay, anılarında şu sözlerle aktarmaktadır:

*"Firkamız, tahakkümlerin şiddetle aleyhtarı olduğu için, kendi iç işlerinde de buna cevaz ve imkân vermeyerek, ne ferdin ve ne de birkaç kişinin tahakküm suretiyle oligarşik me-ramlarını icra ve infaz etmelerini kabul eylemeyecek, her hü-küm ve kararını salahiyetli heyetlerin rey ekseriyetine istinat ettirecektir."*⁸³

⁸⁰ Örneğin, cumhuriyetin ilanından sadece 10 gün önce, Mustafa Kemal, ekonomi bakanı ile görüşerek ordu mensuplarının maaşlarının ciddi bir oranda yükseltilmesini sağlamıştır. Aynı şekilde, Halifelik'in kaldırılmasından önce Mustafa Kemal'in İzmir'deki tatbikatları izlemek üzere Batı Anadolu'ya bir yurt gezisine çıkması ve kilit konumlardaki askeri yetkililerle görüşmelerde bulunması da bu yöndeki endişelerle atılmış bir adım olarak değerlendirilebilir. Harris, **a.g.m.**, s.57.

⁸¹ Süleyman Kocabaş, **Türkiye'de Demokrasi Buhranı, İcazetli, Muvazaalı, Emanetçi Partiler, 1920-1987**, İstanbul, Vatan Yayınları, 2006, s.20. Milli Mücadele liderleri arasında baş göstermiş olan yol ayrımının başlıca sebepleri; politika şartlarından, değişik karakter yapısından ve motivasyondaki farklardan ileri gelmekteydi. Osman Okyar- Mehmet Seyitdanoğlu, **Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye, Fethi Okyar'ın Anıları**, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.38. İsmet İnönü, bu ayrılığı şu sözlerle açıklamaktadır: "Böyle siyasi gelişmelerde arkadaşlar arasında münakaşalar, önlenmesi mümkün olmayan hadiselerdir. İnsanın bütün ömrünce devam eder bu. Bunun fenaya alınacak tarafı yoktur. İnsan, arkadaşlarıyla beraber bulunduğu sürece birbirine yakındır. Ama yakın arkadaşlarınızla her gün, her me-selede, ufak, büyük her noktada, mutabakat halinde yaşayamazsınız. Az mutabık olduğunuz, çok mutabık olduğunuz meseleler memleketin içtimai ve iktisadi meseleleri olursa, mutabık olduğunuz yerlerde mutabık olmadığımız yerler süratle su yüzüne çıkar. Hadiseler bundan ibaretir. Abdi İpekçi, **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, İstanbul, Ka Kitap, 2013, s.28.

⁸² Weiker, **a.g.e.**, s.44.

⁸³ Orbay, **a.g.e.**, s.601.

TpCF'yi doğuran sebeplerden biri de, Mustafa Kemal'in çevresindeki kadro ile Kurtuluş Savaşının lider paşaları arasındaki şahsi rekabet olmuştur. Mustafa Kemal Paşa inkılapçı kadrosunu daha savaş yıllarında kurmaya başlamış, İsmet İnönü ve Fevzi Çakmak gibi kendisine sonsuz derecede "başyardımcılar" olacak paşalara savaş sonrasında karizma kazandırmak için savaşta onlara etkili görevler vermişti. Batı cephesinin ilk komutanı olan Cebesoy, Moskova'ya büyükelçi olarak atanarak yerine İsmet Paşa getirilmişti. Cebesoy bunu uzun bir süre hazmedemeyecek, İnönü- Cebesoy arasındaki rekabet ve kıskançlık daha harp yıllarında böyle ortaya çıkacaktır.⁸⁴ Lozan Konferansı'nın imzalanmasının ardından İsmet Paşa diplomasi zaferi kazanan bir devlet adamı edasıyla yurda dönerken Ali Fuat Cebesoy ile Mustafa Kemal arasında geçen bir konuşma Lozan'dan sonra yürütülecek siyaset için derin anlamlar içermekteydi. Ali Fuat Paşa'nın "*Senin aporların (havarilerin) kim olacak?*" sorusuna Mustafa Kemal'in verdiği: "*Aporlarım yoktur. Memleket ve millete kimler hizmet eder ve hizmete liyakat ve kudretini gösterirse aporlarım onlardır*"⁸⁵ cevabı paşalar arasında bundan sonra yaşanacak rekabetin işaretlerini vermiştir.

TpCF'nin kuruluşunda yayınladığı belgelerde, iktidardaki CHF'den farklı bir ideolojik çizgide olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrılığın, yeni fırka içinde yer alan önemli şahsiyetlerden kaynaklandığı izlenimi yaratsa bile, temelde I. Mecliste oluşan iktidar-muhalefet ekseninin bu yeni döneme taşındığı söylenebilir. TpCF'nin dayandığı temel esas veya yaklaşımı bir noktada toplamak gerekirse; muhalefet kontrolü olmaksızın bütün kuvvetlerin mecliste toplanmasının otoriter bir idare doğuracağı görüşünde idi.⁸⁶ Esasen, yeni fırkanın CHF'den keskin çizgilerle ayrıldığını söyleyebilmek de oldukça güçtür. Öyle ki; TpCF'nin kurulduğu ilk günlerde, CHF içinden bir milletvekili; "*Bizim programımız henüz hazırlanmamıştır. Hazırlanıldığında yeni parti tarafından kabul edilen esasların havi olduğu görülecektir. Arkadaşlarımız bu esasları yürütmek için yeni parti*

⁸⁴ Süleyman Kocabaş, **Atatürk Dönemi, Partileşme Süreci, Ekonomi ve Dış Politika, Otoriter Yönetim, Önemli Olaylar, Atatürk'ün Ölümü, 1923-1938, II. Kitap**, İstanbul, Vatan Yayınları, 2007, s.28.

⁸⁵ Atatürk, **Nutuk, C.II**, s.794.

⁸⁶ Yeşil, **a.g.e.**, s.221.

kurmuşlarsa bizden boş yere ayrılmışlardır'⁸⁷ sözleriyle, iki parti arasındaki benzerliği vurgulamaya çalışmıştır.

TpCF'nin İttihatçı bir örgütlenme yoluyla siyasi hayata girdiği yolunda birtakım yorumlar da bulunmaktadır. Her ne kadar yeni partinin İstanbul örgütünde İttihatçı yeraltı örgütünün eski liderleri Kara Vasıf'ın bulunması ve partinin kuruluş aşamasında izlenecek siyasetin belirlenmesinde İsmail Canbulat ve Cavit Beyin aktif rol oynaması söz konusu olsa da bu durum, TpCF'yi İttihatçı örgüt olarak itham etmek için yeterli bulgular değildir.⁸⁸ Ancak partinin kurulduğu günlerde Erzincan mebusu Sabit Bey'in bir gazetecinin sorduğu "*İttihat ve Terakki ile münasebetleriniz var mı?*" sorusuna verdiği cevapta kullandığı ifadeler oldukça dikkat çekicidir: "*İttihat ve Terakki demek, vaktiyle bir fırkaya girmiş vatandaşlar demek ise, bunların memlekete nafi ve fırkamızın programına muvafık olanları ile işbirliği yapmaya hiçbir mani yoktur. İttihat ve Terakki erkânının bir haylisi, Halk Fırkası içindedir. Bu sebeple birçoğu bizim fırkamıza girebilirler. Siyasi bir fırkaya girmek, gizli bir cemiyete girmek gibi değildir. Herkes mensup olduğu fırkaya bağlılığını alenen söyler. Bunda çekinecek bir şey yoktur. Bunu yapmaktan korkan kimselerin, siyasi mücadele sahasında yerleri yoktur. Bu sebeple fırkamızda eski İttihat ve Terakki mensuplarının bulunup bulunmadığını anlamak güç bir şey değildir.*"⁸⁹ Bu sözlerden de anlaşıldığı gibi, TpCF yöneticilerinin ve mensuplarının eski ittihatçılarla olan dirsek temasları reddedilmemekle birlikte aradaki bağın açıkça ifade edilmesinden çeşitli nedenlerle kaçınılmaktadır.

TpCF'nin İttihat ve Terakki ekolü ile ilişkisi konusunda Tunçay'ın değerlendirmeleri şu şekildedir: "*Gerçekten, TpCF'nin kurulduğu gün basına açıklanan fırka beyannamesi ve programı, özünde, gerek siyasal, gerek ekonomik anlamıyla liberal demokrasiyi savunan belgelerdir. İT ise, başlangıçta II. Abdülhamit istibdadına karşı bir siyasal liberalizm akımı olmakla birlikte, özellikle ekonomide herhalde liberalizmden yana değildi. Bu yeni fırkaya, Prens Sabahattin'in âdem-i merkezîyetçilik görüşleri bile yansımıştı. Dolayısıyla kişiliklere karşı olma sorunu bir yana, 1924 sonlarında Türk siyaset*

⁸⁷ Yalman, *Yakın Tarihte...*, C.III, s.150.

⁸⁸ Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası...*, s.94.

⁸⁹ Feridun Kandemir, *Siyasi Dargınlıklar*, C.3, İstanbul, Ekicil Matbaası, 1955, s.45.

sahnesinde bulunan iki partiden, İT kalıt ve geleneğine, hiç kuşkusuz CHF daha yakındı."⁹⁰ Denilebilir ki eski İttihatçı kadroların siyaset sahnesinde boy göstermek amacına TpCF, uygun bir odak olarak görülmüş ve yeni partinin kurucuları olan Milli Mücadele döneminin liderleri, İttihatçı modelin ideolojik temellerine duyulan yakınlıktan ziyade, bu siyasi geleneğin örgütlenme yeteneğinden faydalanma yoluna gitmeyi tercih etmişlerdir.

Türk siyaset hayatına yeni bir fırkanın girdiği 1924 yılı, yoğun iç ve dış diplomasinin yaşandığı bir yıl olmuştur. Yeni muhalif fırka ile CHF arasındaki yaklaşım farklılıkları çeşitli konularda baş gösterse de genel anlamda, meclis içinde iki parti arasında şiddetli çatışmaların olmadığı görülür. Özellikle sosyo-ekonomik tedbirlerin görüşüldüğü konularda TpCF genellikle hükümetle beraber olmuştur. Mesela Aşar Vergisinin kaldırılmasında olduğu gibi. Ancak kültür ve anayasa ile ilgili konularda ise reaksiyoncu bir fırka olduğunu göstermiştir. Mübadele-İmar ve İskân Vekâletinin kaldırılıp Dâhiliye Vekâletine geniş yetkiler verilmesinde olduğu gibi.⁹¹

Fethi Bey Hükümeti'ne güvenoyu veren⁹² TpCF'li mebusların, seçilen başvekil döneminde Halk Fırkası'ndan olumlu bir muamele görmeyi umut ettikleri anlaşılır.

TpCF'nin kurulduğu tarihten üç gün sonra, meclisin 20.11.1924 tarihli oturumunda Nafia Vekâleti bütçesinin görüşüldüğü sırada TpCF milletvekillerinden Feridun Fikri, üst düzey devlet memurlarına ayrılan harcırah miktarını gereğinden fazla bulduğunu ifade ederek bu konudaki itirazlarını ortaya koyarken, aynı partinin Trabzon milletvekili Muhtar Bey ise; "*Adliye Vekâletindeki kavmiyatta fevkalâdelik görüyorum. Onun da, memlekette bir Millet Meclisi vardır, Millet Meclisinin yapmış olduğu bütçenin haricine çıkılmaz ve buna hakkım yoktur zihniyetinden çıkmış olduğunu görüyorum. Kendi esbabı mucibesini okuyorum. (Mülga Adliye Nezaretine ait eşya ve levazımın masarifi nakliyesi için bin lira tediyesi mecburiyetinden ve vekâlet binasının ihtiyaca müsait şekilde yeniden tesis ve tevsii sebebiyle mücaddeden mubayaa mecburiyeti elveren kütüphane, soba, evrak dolabı ve hulul eden kış münasebetiyle çıplak bir*

⁹⁰ Tunçay, a.g.e., s.108.

⁹¹ Yeşil, a.g.e., s.274.

⁹² Yalman, *Yakın Tarihte...*, C.III, s.148.

halde bulunan odalara kilim ve muşambba..) gibi eşya lâzımdır. Bu bütçede de yeri yoktur. Bunları ben yaparım. Çünkü lâzımdır. Bu esbabı mucibenin hülâsası bana şöyle geliyor ki memlekette bir Millet Meclisi yoktur. Heyeti Vekile hâkimdir. Memleketin nef'ine farz ettiği her masrafı sarf eder. Sonra mahsubunu isterler. Yani bu bütçenin hülâsasından şunu gördüm. Bütçe filân yoktur. Memlekette hâkim olan Heyeti Vekiledir demek istiyorum”⁹³ sözleriyle meclis üstünlüğünü vurgulayarak, o güne değin siyasi bir alışkanlık olarak devam edegelen Vekiller Heyeti üstünlüğünü sorgulamıştır.

Mübadele, İmar ve İskân Vekâletinin lâğviyle Dâhiliye Vekâletine devri hakkındaki Kanun için yapılan oylamada seksen dokuz kabul oyuna karşılık kırk üç red oyuyla bu kanun meclisten geçirilmiştir.⁹⁴ Kanunun aleyhine verilen oyların, daha çok ikinci madde üzerinde yapılan tartışmalardan kaynaklandığı görülür. Bozok Mebusu Süleyman Sırrı Bey, bu madde ile ilgili şu soruyu sormuştur: “Efendim! Encümenden veya Vekâletten sual sormak isterim. Eski kanunda, bu kanunun icrayı ahkâmına Mübadele, İmar ve İskân ve Maliye Vekilleri memurdur, denildi. Şimdi burada İcra Vekilleri Heyeti memurdur deniliyor. Dâhiliye Vekâletine verildikten sonra Dâhiliye Vekili memurdur dense daha iyi olmaz mı?”. Söz konusu maddenin belirsizlik taşıması nedeniyle başta Kazım Karabekir olmak üzere Ali Fuat Cebesoy, Refet Bey ve Feridun Fikri Bey ret oyu vermiştir.⁹⁵

Meclis içinde iktidar muhalefet ilişkisinin güzel örneklerinden biri, Aşar Vergisi'nin kaldırılmasına ait kanun müzakerelerinde sergilenmiş ve kanun, iktidar ve muhalefet oylarıyla kabul edilmiştir.⁹⁶

4 Aralık tarihli Tanin’de münhal bulunan 13 mebusluk için seçimlere başlanacağı haberde Terakkiperverlerin namzetlerinin belirlenmemiş olduğu ve Cumhuriyet gazetesinin söz ettiği namzetlerle ilgili bilginin asılsız olduğu yer almıştır.⁹⁷ 8 Aralık’ta ise Kazım Karabekir Paşa Fırka reisi seçilirken, 11 Aralık İstanbul’da seçim günüdür ve Terakkiperverler hiçbir namzet göstermeyerek seçime iştirak etmez-

⁹³ TBMM ZC, Devre, II, C.10, s.320.

⁹⁴ TBMM ZC, Devre, II, C.2., s.103.

⁹⁵ TBMM ZC, Devre, II, C.2., s.88.

⁹⁶ Yeşil, a.g.e., s.291.

⁹⁷ Nevin Yurtsever Ateş, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1994, s.124.

ler.⁹⁸ Bunun yerine, Mustafa Kemal Paşa'nın ve özellikle İsmet Bey'in baş düşmanı olan ünlü kumandan Ali İhsan (Sabis) Paşa, muhalefetin en önemli adayıydı. Bağımsız bir aday olarak ortaya çıktıysa da, Ali İhsan Paşa'nın TpCF'ye yakın olduğu düşünülüyordu. TpCF'nin İstanbul'daki seçimlerde desteklediği Ali İhsan Paşa seçimi kaybetmiş olsa da, Bursa'da yapılan seçimlerde, Milli Mücadele'ye katılmış paşalardan Sakallı Nurettin Paşa'nın, iktidarın tanınmış adayı Operatör Emin Bey'e karşı milletvekili seçilmesi, CHF açısından moral bozucu bir gelişme olmuştur.⁹⁹ Bu sırada, kuruluşundan yaklaşık iki buçuk ay sonra TpCF, İstanbul'da on bir bölgede olmak üzere Urfa, Trabzon, Sivas, Samsun ve Eskişehir'deki şubelerini kurmuştur. İstanbul'daki üyelerin sayısı beş bin olarak tahmin edilirken, TpCF her yerden fazla İstanbul'da etkin olmuştur.¹⁰⁰

4. Şeyh Sait İsyanı, Takrir-i Sükûn Kanunu ve TpCF'nin Kapatılması

1925 yılının Şubat ayında, Türkiye'nin doğusunda baş gösteren Şeyh Sait ayaklanması, ülke siyasetini derinden etkilemiş ve önemli sonuçlar doğurmuştur. Şeyh Sait isyanı, Lozan Barış Antlaşmasının imzalandığı, ancak üzerinde anlaşmaya varılamayan Musul sorununun İngiltere ile bir çözüme kavuşturulmaya çalışıldığı günlere denk gelmiştir. Lozan Barış Antlaşmasının Irak sınırı ile ilgili olan maddesine göre antlaşmanın imzalanmasından sonra 9 ay içinde taraflar arasında anlaşma sağlanamaması durumunda sorun Milletler Cemiyeti'ne havale edilecekti.¹⁰¹ Bu 9 aylık süre sonunda 19 Mayıs

⁹⁸ A.e., s.125.

⁹⁹ Zürcher, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, s.99. Fethi Okyar'a göre, muhalefet, Bursa'daki seçimler için aday göstermemekle Nurettin Paşa'ya destek vermiş oluyordu. Nurettin Paşa'nın seçilmesi, mecliste üzücü olaylar çıkmasına sebep olmuştur. Nurettin Paşa, askerlikten ayrılmasından sonra, belirli süre geçmeden seçimlere katılmıştı, Bu sebeple seçim mazbatasını reddedilerek seçimin yenilenmesine karar verilmiştir. Ancak yapılan ikinci seçimleri de ilkinde göre daha büyük bir oy alarak kazanan Nurettin Paşa, programındaki bazı maddelerden ötürü TpCF'ye girmeyeceğini açıklayarak Fethi Bey Hükümetine seçimlerdeki hakkaniyetli yönetiminden dolayı minnettar olduğunu ifade etmiştir. Okyar, **a.g.e.**, s.361. Atatürk, Nutuk adlı eserinde, Nurettin Paşa'nın Bursa seçimleri için bastığı yaşamöyküsü kitapçığında anlattığı hayatının abartılarla dolu olduğunu aktarmaktadır. Atatürk, **Nutuk, C.II**, s.987-989. Konu ile ilgili kapsayıcı bir değerlendirme için bkz. N. Fahri Taş, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İkinci Döneminde Bir Seçim Olayı", **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.5, S.1, 2012, ss.215-227.

¹⁰⁰ Zürcher, **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, s.95.

¹⁰¹ İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaş-**

1924'te İstanbul Haliç'te başlayan ikili görüşmelerde İngiltere, yakalamış olduğu konumu iyi değerlendirerek Türk tarafının Lozan'daki komisyon görüşmelerinde öne sürdüğü tezi reddederek anlaşmazlığın sınırın nereden geçip geçmeyeceği meselesi olduğunda ısrar etmiştir. Üç tur yapılan görüşmelerde taraflar arasında mesele üzerinde bir yaklaşma olmadığı gibi, İngiltere, artan şekilde hâlihazırdaki Türk toprakları üzerinde de hak talebi yaparak görüşmeleri çıkmaza sokmuş ve nihayet Haliç Konferansı bir neticeye ulaşılmadan dağılmıştır.¹⁰² Haliç Konferansının sonuçsuz dağılması üzerine bölgedeki askeri varlığını güçlendiren İngiltere, Türkiye sınırına yakın yerlerdeki faaliyetlerini yoğunlaştırarak bölgedeki Kürt ve Nasturi unsurlar üzerindeki etkisini arttırmıştır.¹⁰³ Bu arada belirtmek gerekir ki, Musul meselesinin ülke gündemini yoğun olarak meşgul ettiği günlerde siyaset sahnesine katılan TpCF, hükümeti güç durumlarda bırakacak yıkıcı bir siyaset izlemek yerine bu konuda iktidar partisi ile birlikte hareket etmiştir. Zaten konu Tetkik Komisyonu'na havale edildiği için de meclis içinde çok fazla müzakere edilen bir başlık değildi.¹⁰⁴

Irak'ın kuzeyinde ve Türkiye'nin güneydoğu vilayetlerinden Hakkari, Beytüşşebap ve Çal üçgenindeki bölgede belli bir nüfusa sahip olan Nasturiler, Lozan Barış Görüşmeleri esnasında kendi devletlerini kurma hülyaları konusunda büyük devletlerin dikkatlerini çekmeyi başarmışlarsa da, bu konferans görüşmelerinde herhangi bir sonuç elde edememişlerdir. Ancak İngiltere'nin Irak'taki en önemli müttefiki konumundaki Nasturiler, Türkiye'ye karşı bir kalın olarak düşünüldüklerinden 1924'ün yaz aylarında İngiltere'nin de moral desteğiyle Türkiye'ye karşı bir isyan başlatmışlardır. Bu amaçla, bölgeyi gezen Hakkâri Valisini beraberindeki adamlarıyla kaçırıp Irak'ın İmadiye şehrine götüren Nasturi isyancılar daha sonra Tıyyari Aşireti reisi Hoçabe'nin arabuluculuğuyla valiyi Türkiye'ye teslim etmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti'nin 22 Eylül 1924 te başlattığı askeri harekâtın başarıyla sonuçlanması ve Türk askerinin

maları, C.I, Ankara, TTK Yayınları, 2000, s.85.

¹⁰²Yeşil, **a.g.e.**, s.208. Musul sorunu için bkz. Mim Kemal Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi, (1918-1926)**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991; Kemal Melek, **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu**, İstanbul, (y.y.), 1983.

¹⁰³Konu ile ilgili bkz. Emine Kısıklı, "Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 24, (Kasım 1999-2003) s.502.

¹⁰⁴Yeşil, **a.g.e.**, s.214.

Irak sınırını geçmesi üzerine isyan bastırılmıştır. Burada dikkatleri çeken en önemli nokta Nasturi isyancıların Hakkâri valisini kaçırdıkları olayın gerçekleştiği 7 Ağustos'un İngiltere'nin Musul meselesini Milletler Cemiyeti'ne götürdüğü tarihten sadece bir gün sonraya rastlamasıdır.¹⁰⁵

İşte Şeyh Sait isyanı tam da bu olayların yaşandığı zaman diliminde ortaya çıkmasıyla, Türk siyaset hayatını olabildiğince olumsuz etkilemiştir. Doğu Anadolu'da bir Kürt aşiret lideri olan Şeyh Sait aynı zamanda bölgede geniş bir nüfuz alanına sahip olan Nakşibendi tarikatında önemli bir konumda bulunuyordu. Bu yönüyle dindar çevrelerin sarsılmaz bir itimadına da sahip olmasıyla geniş kitleleri peşinden sürükleyebilme olanağını da elinde bulunduruyordu. İsyân 13 Şubat'ta, Şeyh Said'in yanındaki iki firarinin zayıf bir jandarma müfrezesi ile yakalanmak istenilmesi suretiyle başlamıştır.¹⁰⁶ Eldeki bilgilere göre, bu aşamada isyancıların sayısı bin dolaylarındaydı. Şeyh Sait'in isyan bayrağını açtığını duyan diğer aşiretler de ayaklanmaya katıldılar. Murat Nehri civarında oluşturulan cepheye isyancılar karşılıklarına çıkan jandarma birliklerini alt ederek Çapakçur, Maden, Siverek, Ergani vb. yerleri ele geçirdiler. Asiler daha sonra Varto ve Elazığ'ı ele geçirdiler. Elazığ'da işgalden sonra yapılan büyük yağmalama hareketi, kent eşrafının milis gücü örgütleyerek asileri Elazığ dışına sürmesi sonucunu vermiştir. Bu noktadan sonra isyancılar Diyarbakır'ı kuşattılar. Ancak bir süre sonra Halep-Nusaybin hattında ilerleyen Genelkurmaya bağlı birlikler, isyancıları çembere almayı başardılar.¹⁰⁷

Karpat'a göre, Şeyh Sait isyanının amacı Doğu Anadolu'da bağımsız bir Kürdistan devleti kurmak ve Halifeliği yeniden diriltmekti. Bu aynı zamanda, doğu bölgesinde köyleri denetim altına alarak derebeylik sistemini parçalamak yeteneğini gösteren hükümet otoritesine karşı bir tepkiydi.¹⁰⁸

¹⁰⁵Yonca Anzerlioğlu, "The Revolts of Nestorian Christians Against the Ottoman Empire and the Republic of Turkey", *The Muslim World*, Volume, 100, (January 2004), p.p.45-59.

¹⁰⁶Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, İstanbul, Emre Yayınları, 1995, s.14.

¹⁰⁷Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, (1908-1950)*, Ankara, İmge Yayınevi, 1999, s.275.

¹⁰⁸Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s.132.

Şeyh Sait isyanı doğudaki çeşitli aşiretlerle kurulan ittifakın yanında, İstanbul'daki hilafetçi çevrelerin, özellikle de Seyit Abdülkadir Bey'in desteğini almıştır. İngiltere Dış İşleri Bakanlığı'nın Şark Şubesi memurlarından Mr. Templeto ile kurulan temas sonucunda isyancılara ait olan birliklerin Diyarbakır'ı işgal edip Musul'a ulaşmaları durumunda, İngiltere'nin Kürdistan'ın kurulması için açıktan destek vereceği konusunda anlaşmışlardır.¹⁰⁹ İsyanın başladığı günlerde İngiliz gazetelerinin yorumu, Şeyh Sait isyanının Türkiye'nin laikleşme çabalarına karşı reaksiyon şeklinde ortaya çıkmış bir isyan olmakla beraber, bağımsız bir Kürdistan'ın kurulmasının amaçladığı yönündeydi. İngiltere gazeteleri ayrıca, Bolşeviklerin bu isyan ile dirsek temasında olup boğazları almak amacıyla isyancıları tahrik ettikleri yönünde haberler de yapmışlardır.¹¹⁰ İlginç olan bir nokta da aynı tarihlerde Rus Pravda gazetesi de isyanın arkasında İngilizlerin olduğunu yazmaktaydı.¹¹¹

Bu arada Ankara ve İstanbul basını doğuda patlak veren isyan ile ilgili gelişmeleri aktarmış ve bu durum, hükümetin alacağı önlemlerin merakla beklenmesine yol açmıştır. İsyanın başladığı ilk günlerde hükümet çevrelerinde hâkim olan endişeli hava, Elazığ'ın asilerden temizlenmesinden sonra yerini rahavete bırakmıştır. Başvekil Fethi Bey'in isyan karşısında gösterdiği rahat tutum ile alakalı Kılıç Ali şu yorumda bulunmaktadır:

“Fethi Bey, düşündüğü gibi basit önlemlerle olayın önüne geçemeyeceğini anladıktan sonra, ayaklanmanın kökünü kazımak için köklü önlemler alınması gerektiğini sonunda kabul etti. Fakat Diyarbakır'da milli kuvvetlerin bazı başarılar elde etmeleri karşısında ‘mademki Elazığ alındı, asiler yok edildi, artık olağanüstü önlemler almaya, İstanbul'da sıkıyönetim ilan etmeye gerek yoktur’ diyen Fevzi Bey, yine Fethi Bey'i etkilemeyi başarmıştı. Bir gece önce alınan Bakanlar Kurulu kararı iptal edildi. Fevzi Bey Diyarbakırlı milletvekillerinden birkaçını, bu arada İstanbul milletvekili olan yakın arkadaşlarımızdan Rıza Bey'i ikna ederek ülkenin her köşesinde hey-

¹⁰⁹ Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, C.I, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2011, s.137.

¹¹⁰ Mustafa Yılmaz, **İngiliz Basını ve Atatürk'ün Türkiye'si**, Ankara, Phoenix, 2002, s.130-132.

¹¹¹ Ateş, a.g.e., s.139.

can ve nefret uyandıran ayaklanmanın lokal bir olay olduğu, esaslı bir önlem almaya gerek olmadığı, hükümetin izlediği politikanın onaylanması ve Bakanlar Kuruluna güvenilmesi hakkında bir önerge verdirmeyi başarmıştı. Fevzi Bey ve arkadaşları sadece bu önergeyi vermekle kalmamışlar, aşağı yukarı altmış imza toplayarak parti çoğunluğunu da hemen ele geçirmişlerdi.”¹¹²

İsyan karşısında pozisyon belirlemeye çalışan hükümet yetkilileri, TpCF yöneticileriyle yaptıkları bir toplantıda fırkalarını dağıtıp kendilerine katılmalarını istemişlerdir. Bu teklifi reddeden TpCF’li yöneticiler Fethi Bey ile başka türlü uzlaşma yoluna gittiler. TpCF’liler isyanın tehlikesini anlıyor ve bastırılmasını oy birliğiyle istiyorlardı. Fırkayı dağıtacak değillerdi. Fakat bu özel durumda, hükümeti bütün güçleriyle desteklemeyi kabul ediyorlardı. Fethi Bey onlara teşekkür ederken harekâtın plan gereğince geliştiğini bildirdi. Şimdiki halde, isyan bölgesi dışındaki her yerde huzur ve sükûn hüküm sürdüğü için yeni önlemler almaya gerek yoktu. Mecliste ertesi gün Kazım Paşa’nın isyanı kınayarak hükümeti desteklemeye söz vermesinden sonra yeni bir yasa kabul edildi. Buna göre dini ülkenin iç düzenini yıkmak için araç olarak kullananlar, vatana ihanetle suçlanacaklardı.¹¹³

Bu gelişmenin ardından CHF meclis grubunun düzenlediği toplantıda Fethi Bey, fazla ılımlı davrandığı gerekçesiyle yöneltilen eleştirilerden sonra istifa etmiştir. 2 Mart’ta Başvekilliğe geçen İsmet Paşa, ertesi gün sunduğu hükümet programına güvenoyu alarak ilk iş olarak Takrir-i Sükûn Kanunu’nu meclisten geçirmek için hazırlıklara girişti.¹¹⁴ Takrir-i Sükûn Kanunu’nun oylanması sırasında TpCF’li milletvekilleri kanunun anayasaya aykırı olduğu iddiasıyla eleştirilerde bulunmuşlardır. Kazım Karabekir: “*Muhterem arkadaşlar! Evvelce bu kürsüden söylediğim veçhile hadisei isyan*

¹¹²Turgut, a.g.e., s.240.

¹¹³Kinros, a.g.e., s.468.

¹¹⁴İnönü, a.g.e., s.461. Fethi Bey’in Başvekillikten istifa etmesinden sonra meclis içinde TpCF’li milletvekilleri durumu tasvip etmediklerini gösteren itirazlarda bulunmuşlardır. Ali Fuat Paşa’nın; “Efendim; bendeniz Başvekil Paşa Hazretlerinden şunu sormak istiyorum ki; Fethi Beyefendi Kabinesi harekâtı isyaniye hakkında tedabiri kâfiye alamamışlar mıdır? Kendilerinin bu husustaki kanaatları nedir? Bunu izah buyursunlar.” Sorusuna İsmet Paşa, sorunun provokatif olduğu ve Fethi Bey ile aralarını bozmaya dönük olduğunu söylemiştir. **TBMM ZC**, Devre II, C.15, s.128.

zuhur eden muntıkada hükümetimizin her türlü kanunî icraatına taraftarız ve bunu bir daha tekrar ediyorum. Fakat bu muayyen hadise karşısında milletin hukuku tabiiyesini tazyike matuf olarak icraata katiyen taraftar değiliz. Huzuru âlinize getirilen kanun gayri vazih ve elâstikidir. Eğer bu kabul edilirse, buna istinaden Teşkilâtı Esasîyemizin ruhundan doğan siyasî taazzuflar ve bunların faaliyetini tahdide veyahut matbuatı tazyike teşebbüs edilirse, halk hâkimiyeti tenkis edilecek demektir. Çünkü artık milletvekillerinin sadaları dahi bu kubbe altından harice çıkamayacaktır. Bu kanunu kabul etmek, Cumhuriyet tarihi için bir şeref değildir, İstiklâl Mahkemelerine gelince: İstiklâl Mahkemeleri, isminin medlulü veçhile, istiklâl harplerimiz esnasında yapılmış ve yapılması lâzım gelen bir mahkeme idi. Binaenaleyh bunların tarihe karıştırılması da Meclisi Âliniz için tarihî bir şereftir. İsmet Paşa Hazretleri eğer İstiklâl Mahkemelerini islahat âleti zannediyorlarsa pek ziyade yanılıyorlar’’¹¹⁵ konuşmasını yaparak kanuna karşı olduğunu ortaya koymuştur.

Meclisteki yoğun tartışmaların gölgesinde kabul edilen Takrir-i Sükûn Kanunu isyanın bastırılması için sert önlemler içeriyordu. Bu arada 6 Mart Cuma günü altı gazete Takrir-i Sükûn Kanununun birinci maddesine dayanılarak Bakanlar Heyeti’nin kararıyla kapandı. Bunlar: Tevhid-i Efkar, Son Telgraf, İstiklal, Sebilür Reşat, Aydınlık ve Orak Çekiç’tir.¹¹⁶ Muhalif Gazeteler kapatılmakla kalmamış, sahipleri ve başyazarları Elazığ’daki İstiklal Mahkemesi’ne götürülerek isyan ile aralarında ilişki olduğu gerekçesiyle sorgulanmışlardır. Ancak bu gazeteciler, Atatürk’ün müdahalesiyle serbest bırakılmışlardır. Hepsinden, muhalefet yapmayacaklarına dair söz alınmış, İstanbul’a dönüşlerinde çoğu gazeteciliği bırakmış, bir kısmı da tutunamayarak yurt dışına çıkmıştır.¹¹⁷

Meclis’in 7 Mart’taki toplantısında ise isyancıların yargılanması için kurulacak olan İstiklal Mahkemelerinin başkan ve azalarının seçimi tamamlandı.¹¹⁸

¹¹⁵ A.e., s.134.

¹¹⁶ Yalman, *Yakın Tarihte, C.III*, s. 163.

¹¹⁷ Kocabaş, *Atatürk Dönemi...*, s.53.

¹¹⁸ Cebesoy, *a.g.e.*, s.551.

Hükümetin isyan karşısında daha sert bir tutum takınarak doğuya sevk edilecek askeri birlikleri arttırması ile ayaklanmacılar ele geçirdikleri bölgelerden geri çekilmeye başlamışlardır. Mart ayı boyunca uygun olmayan hava koşulları yüzünden aksayan askeri harekât Nisan ayında yoğunlaştırılarak isyancılar Çapakçur kazasından uzaklaştırılmışlardır. Öte yandan Nisan ayının ikinci haftasında, Şeyh Sait ve adamları Muş ile Varto arasındaki bölgede yakalanmışlardır. Böylelikle isyancıların büyük bir kısmı silahlarını bırakarak teslim olmuşlardır.¹¹⁹ Diyarbakır’da yapılan sorgulamalarda pişman olmadığını söyleyerek dini değerleri yeniden yaşatmak için isyan ettiğini ifade eden Şeyh Sait, kırk altı adamıyla birlikte 26 Haziran’da idam edilmiştir.¹²⁰

Bu gelişmeler aslında Terakkiperver Fırka’nın da sona doğru yaklaştığının habercisiydi. İsyanın bastırılmasından sonra Terakkiperver Fırka hareketsiz kaldı. İstiklal Mahkemeleri, Terakkiperver Fırka mensuplarının irticai faaliyetleri hakkında hükümeti uyarmaktaydılar. İsyana ait tahkikat dolayısıyla Doğuda tutuklanan elemanları takiben İstanbul’da ilk olarak Fırka’nın Beykoz mutemedi tutuklandı. Daha sonra İstanbul merkez şubeleri de arandı. Erenköy şubesinin açıldığı gün Ankara’daki merkez binasında da arama yapıldı. Diyarbakır İstiklal Mahkemesi’nde ayaklanmayı dolaylı olarak kışkırtmak suçlamasıyla yargılananlar arasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Urfa Kâtibi Mesulü Emekli Yarbay Fethi Bey de vardı. Bu zatın duruşmasında partisini suçlayacak herhangi bir kanıt meydana çıkarılamadı ama kendisi 5 yıl hapse mahkûm edildi. Sonra da mahkeme 25 Mayıs 1925’te görev bölgesi içindeki bütün Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şubelerini kapatma kararı verdi. Fırka yöneticilerinin örgütlerini savunmaları bir işe yaramadı. Fırka programındaki “*düşünce ve dinsel inançlara saygı*” ibaresinin bütün karşı devrimcilere

¹¹⁹Robert W. Olson- William F. Trucker, “The Sheikh Sait Rebellion in Turkey (1925) : A Study in the Consolidation of a Developed Uninstitutionalized Nationalism and the Rise of Incipient (Kurdish) Nationalism”, *Die Welt des Islams*, New Series, Vol.18, Issue 1/4, (1978), p.205.

¹²⁰**A.g.m.**, s.205. Buna ek olarak, Şeyh Sait, okumuş olduğu bir broşürde halifenin yetkilerinin azaltılarak zamanla bu kurumun ortadan kaldırılması, İzmit’te bir hocanın Hazreti peygambere hakaret içeren sözlerinin düşük bir para ile cezalandırılması ve bu cezanın da Ankara’da temyiz edilmesi gibi faktörlerin isyan etmesinde etkili olduğunu belirtmiştir. Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgeleriyle Türkiye’de Kürt Sorunu, (1924-1938), Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları**, Ankara, TTK Yayınları, 1991, s.63.

bir çağrı niteliğini taşıdığını propaganda eden hükümet yanlısı basın sert tepkileriyle karşılaştı.¹²¹

Bu sürecin sonunda hükümet, irticacı körüklediği gerekçesiyle Takriri Sükûn Kanunu'na dayanarak 3 Haziran 1925 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla bütün ülkede Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasına karar verdi.

Weiker'a göre Şeyh Sait isyanı ile TpCF arasında bir ilişki kurmak son derece zor olmakla birlikte, isyanın ele başlarının TpCF'nin bazı yerel mensupları ile iletişim halinde olabilecekleri ihtimal dâhilindedir. Ayrıca, isyancıların büyük bir çoğunluğunun yeni partiye karşı büyük bir sempati beslediği de açıktır.¹²²

Parti'nin kapatılmasına dair Bakanlar Kurulu kararında altıncı maddeyle dinin siyasete alet edildiği, bunun da gerici çevreleri cesaretlendirdiği ve rejimi tehdit ettiği saptaması yapılıyor, buna izin verilemeyeceği vurgulanıyordu. Böylece söz konusu madde partinin kapatılma gerekçesini oluşturuyordu. Bu ilk parti kapatma olayıyla birlikte Cumhuriyet döneminde dinin siyasete alet edilmesi, parti kapatılmasının temel gerekçesi haline gelecektir.¹²³ Kazım Karabekir bu konuda, Şeyh Sait isyanının başladığı günlerdeki gelişmeleri Ankara Hükümetine raporlarla bildirdiğini, ancak hükümetin bu konuda kayıtsız kaldığını söyleyerek; Ankara Hükümeti'nin bu olayı başından beri bildiğini ama fırkalarını kapatmak için bunu bir bahane olarak kullanmak maksadıyla olaya müdahale etmediğini iddia etmiştir.¹²⁴

¹²¹Rauf Orbay, parti programlarının 6. Maddesine dönük eleştirileri haksız bulduğu anılarında şu ifadelerle yer vermiştir: "Terakkiperver Fırkası kurulduktan sonra, daha o zaman bizi dini siyasete alet etmekle itham etmişlerdi. Bu itham hala devam ediyordu. Hâlbuki Türkiye Cumhuriyeti'nin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda 'Devletin dini İslam dinidir' kaydı vardı. Programımızdaki 'Dinler ve felsefi itikatlara hürmetkâriz.' İfadesiyle biz de dini taassuptan ve bilhassa dini siyasete alet etmekten uzak bulunduğumuzu tespit etmiştik. Ve aynı zamanda bizi itham edenlerin bizzat kendileri, kendi sözleri ve kılık kıyafetleri ile öylesine mücessem birer dini siyasete alet etme örneği idiler ki, biz bunları asla reddedilemeyecek şekilde vesikalarla isbat edebilecek bir vaziyette ve mevkiye bulunuyorduk." Feridun Kandemir, **Hatıraları ve Söyleyemedikleriyle Rauf Orbay**, İstanbul, Sinan Matbaası, 1965, s.143.

¹²²Weiker, **a.g.e.**, s.50.

¹²³Saime Yüceer, "Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde ilk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, (Yay. Danş. Halil İnalıcık), **Türkler Ansiklopedisi**, C.16, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.534-545.

¹²⁴Sümer Kılıç, **İstiklal Mahkemeleri Adil Miydi? İzmir Suikastı, İddianame ve Kazım Karabekir'in Savunması**, İstanbul, Emre Yayınları, 1994, s.39. ayrıca bkz. Kazım Karabekir, **Kürt Meselesi**, s.14-20.

Sonuç

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, erken cumhuriyet döneminde elit bir siyasi kadro tarafından kurularak siyasal yaşama katılmıştır. TpCF'nin kuruluşu, Kurtuluş Savaşının başarıyla sonlandırılmasının ardından çeşitli inkılap hareketleriyle hedeflenen demokratik ve modern bir devlet için arzu edilen çok partili yaşama geçiş açısından önemli bir fırsat yaratmış olsa da, meydana gelen olumsuz gelişmeler ve sözü edilen zaman diliminde ülkeye hâkim olan siyasal tablonun bu gelişmeye hazır olmaması gibi nedenlerle parti uzun ömürlü olamamıştır. Denilebilir ki, demokratik bir sistem yaratabilmek adına önemli bir fırsat olan bu parti denemesi, siyasi çekişmeler ve devrim tartışmalarına kurban edilmiştir.

Mustafa Kemal, bu muhalif partinin kurulmasını ilk başlarda sert bir tepkiyle karşılamış olsa da, ilerleyen zamanlarda bu sertlik yerini bir ılımlı havaya bırakmıştır. Mustafa Kemal, ayrıca parti içinde İsmet Paşa'ya nazaran daha ılımlı bilinen Fethi Bey'i Başvekilliğe getirmesiyle de yeni partiye siyasi hayatta hareket olanağı sağlamaya çalışmıştır. TpCF her ne kadar muhalif bir oluşum olarak siyasi hayata katılmış olsa da, Fethi Bey'in ılımlı bir siyaset izlemesi nedeniyle meclis içinde nadir örnekler dışında büyük tartışmalar yaşanmamıştır. Bununla birlikte, TpCF'nin kuruluşunda eski ittihatçıların etkin bir rol almış olmaları nedeniyle partiye karşı şüphe duyulmuştur. Ayrıca, Ankara Hükümetinin devrimci icraatlarına karşı olan muhafazakâr, liberal ve hilafetçi çevrelerin de desteğini alan TpCF, kısa sürede siyasi hayatta etkin bir konuma yükselmiştir. Gerçekte Milli Mücadele döneminin karizmatik liderleri arasındaki bu bölünmenin en önemli nedeni; siyaset, devlet yönetimi ve dünyayı algılayış gibi konulardaki farklılıklardır.

Söz konusu dönemi konu alan hatıralar incelendiğinde TpCF'nin kuruluşuna giden sürecin ayrıntılı bir şekilde ele alındığı görülmüştür. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk muhalefet partisi olan TpCF'nin kurucularının kaleme aldığı hatıralarında büyük ölçüde birbiriyle örtüşen bilgilere yer verilmiştir. Atatürk'ün Nutuk adlı eserinde bu muhalefet denemesini son derece sert bir üslupla eleştirmesi ve kendisine karşı yapılmış bir "komplo" girişimi olarak değerlendirmesi, partinin kurucuları ve Kurtuluş Savaşı'nın öncü kadroları olan Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Rauf Orbay'ın anılarını savun-

macı bir anlayışla kaleme almalarına neden olmuştur.

1925'in Şubat ayının ortalarında ülkenin doğusunda baş gösteren Şeyh Sait isyanı TpCF için sonun başlangıcı olmuştur. İsyanın bastırılmasında Fethi Bey hükümetinin yetersiz kalması ve yerine geçen İsmet Paşa'nın sert önlemler içeren bir program sunması, ülke siyasetinde olağanüstü durumlar yaratmıştır. Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklal Mahkemelerinin ülke çapında başlattığı yargulamalar, TpCF'yi de içine alan bir boyuta yükselmiştir. Şeyh Sait İsyanının bastırılması için alınan bu önlemler, Ankara Hükümeti'ne TpCF'nin kapatılması ve devrimlerin önündeki engellerin ortadan kaldırılması için uygun bir ortam sunmuştur.

KAYNAKÇA

1. Resmi Kayıtlar

CHP Grup Toplantısı Tutanakları, (1923-1924), Yay. Haz. Yücel Demirel - Osman Zeki Konur, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002.

Lozan Barış Konferansı'nın Tutanaklar Belgeler, Cilt I, Kitap II, (Çev. Seha L. Meray), Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 342, 1969.

TBMM ZC, Devre I, C.24.

TBMM ZC, Devre II, C.15.

TBMM ZC, Devre, II, C.10.

TBMM ZC, Devre, II, C.2.

2. Kitaplar ve Tezler

Afet, İnan: **İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat-4 Mart 1923**, Ankara, TTK Basımevi, 1989.

Ahmad, Feroz: **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2009.

Akgün, Seçil: **Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik, 1924-1928**, İstanbul, Temel Yayınları, 2011.

Atatürk, Mustafa Kemal: **Nutuk**, Cilt II, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2012.

- Atay, Falih Rıfki: **Çankaya**, İstanbul, Pozitif Yayıncılık, (t.y.).
- Aydemir, Şevket Süreyya: **İkinci Adam, C.I**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2010.
- Budak, Mustafa: **Misak-ı Milli'den Lozan'a, İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası**, İstanbul, Küre Yayıncılık, 2008.
- Cebesoy, Ali Fuat: **Siyasi Hatıralar, Büyük Zafer'den Lozan'a, Lozan'dan Cumhuriyet'e, C.I-II**, İstanbul, Temel Yayınları, (t.y.).
- Cengiz, Hayrullah: **II. Dönem TBMM Seçimleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996.
- Çavdar, Tefrik: **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, (1908-1950)**, Ankara, İmge Yayınevi, 1999.
- Davison, Roderic H.: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, (Çev.), Osman Akınhay, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2005.
- Demirel, Ahmet: **Birinci Mecliste Muhalefet, İkinci Grup**, İstanbul, İletişim Yayınevi, 2011.
- _____ : **İlk Meclisin Vekilleri, Milli Mücadele Döneminde Seçimler**, İstanbul, İletişim Yayınevi, 2010,
- Erer, Tekin: **Türkiye'de Parti Kavgaları**, İstanbul, Ticaret Postası Matbaası, 1963.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, C.I**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2011.
- Gözübüyük, Şeref - Zekai Sezgin: **1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1957.
- Güneş, İhsan: **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı, (1920-1923)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Güvercin, Özgür: **"Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Türk Siyasal Hayatındaki Yeri"** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu, 2007.
- İnan, Afet: **Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları**, Ankara, TTK Basımevi, 1991.

- İnan, Arı: **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Eskişehir- İzmit Konuşmaları**, Ankara, TTK, 1996.
- İnönü, İsmet: **Hatıralar**, (Yay. Haz.) Sabahattin Selek, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2009.
- İpekçi, Abdi: **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, İstanbul, Ka Kitap, 2013.
- Kandemir, Feridun: **Siyasi Dargınlıklar, C.3**, İstanbul, Ekicil Matbaası, 1955.
- _____ : **Hatıraları ve Söyleyemedikleriyle Rauf Orbay**, İstanbul, Sinan Matbaası, 1965.
- Karabekir, Kazım: **Kürt Meselesi**, İstanbul, Emre Yayınları, 1995.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri: **Politikada 45 Yıl**, İstanbul, İletişim Yayınevi, 2012.
- Karpat, Kemal H.: **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.
- Kılıç, Selami: **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Devrimi ve Fikir Temelleri**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2005.
- Kılıç, Sümer: **İstiklal Mahkemeleri Adil Miydi? İzmir Suikastı, İddianame ve Kazım Karabekir'in Savunması**, İstanbul, Emre Yayınları, 1994.
- Kinros, Lord: **Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, (Çev.) Necdet Sander, İstanbul, Altın Kitaplar, 2013.
- Kocabaş, Süleyman: **Türkiye'de Demokrasi Buhranı, İcazetli, Muvazaalı, Emanetçi Partiler, 1920-1987**, İstanbul, Vatan Yayınları, 2006.
- _____ : **Atatürk Dönemi, Partileşme Süreci, Ekonomi ve Dış Politika, Otoriter Yönetim, Önemli Olaylar, Atatürk'ün Ölümü, 1923-1938, II. Kitap**, İstanbul, Vatan Yayınları, 2007.
- Kocatürk, Utkan: **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi**, Ankara, TTK Basımevi, 2000.
- Melek, Kemal: **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu**, İstanbul, 1983.
- Mumcu, Uğur: (Yay. Haz.), **Kazım Karabekir Anılarını Anlatıyor**,

- Ankara, Tekin Yayınevi, 1993.
- Nevin, Yurtsever Ateş: **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1994.
- Nur, Rıza: **Hayat ve Hatıratım, C.3, Rıza Nur-Atatürk Kavgası**, İstanbul, İşaret Yayınları, 1992.
- Okyar, Osman - Mehmet Seyitdanlıoğlu: **Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye, Fethi Okyar'ın Anıları**, Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Okyar, Fethi: **Üç Devirde Bir Adam**, (Yay. Haz.) Cemal Kutay, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1980.
- Orbay, Rauf: **Siyasi Hatıralar**, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2009.
- Öke, Mim – Kemal: **Musul Meselesi Kronolojisi, (1918-1926)**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991.
- Özbudun, Ergün: **1924 Anayasası**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Pakalın, Mehmet Zeki: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü C.I**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- Sancaktar, Fatih Mehmet: **II. Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Türk Aydınında Mill Egemenlik Düşüncesinin Gelişimi (1908-1924): Hüseyin Cahit (Yalçın) Örneği**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.
- Sencer, Muzaffer: **Türkiye'de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri**, İstanbul, Geçiş Yayınları, 1971.
- Soysal, İsmail: **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, C.I**, Ankara, TTK Yayınları, 2000.
- Şimşir, Bilal N.: **İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu, (1924-1938), Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları**, Ankara, TTK Yayınları, 1991.
- Tanör, Bülent: **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul, YKY Yayınları, 2001.

- Teziç, Erdoğan: **100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Huku-ki Rejimi ve Türkiye’de Partiler)**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, (t.y.).
- Tökin, F. Hüsrev: **Türk Tarihinde Siyasi Partiler ve Siyasi Düşün-celerin Gelişmesi**, İstanbul, Elif Yayınları, 1965.
- Tunçay, Mete: **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetimi-nin Kurulması 1923-1931**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Turan, Şerafettin: **Atatürk’ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olay-lar, Düşünürler, Kitaplar**, Ankara, TTK, 2010.
- Turgut, Hulusi (Der.): **Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali’nin Anıları**, İs-tanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2005,
- Türkiye’de Siyasi Dernekler, II**, Ankara, İçişleri Bakanlığı Emni-yet Genel Müdürlüğü Neşriyatı, Başbakanlık Devlet Matbaası, 1950.
- Özoğlu, Hakan: **Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası, 150’likler, Takrir-i Sükûn ve İzmir Suikastı**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011.
- Us, Asım: **Gördüklerim/ Duyduklarım Duygularım**, (Yay. Haz. İsmail Dervişoğlu), İstanbul, Kitabevi, 2012.
- Yalçın, Hüseyin Cahit: **Siyasi Anılar**, (Haz. R. Mutluay), İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1976.
- Yalman, Ahmet Emin,: **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdikle-rim, C.III, (1922-1944)**, İstanbul, Rey Yayınları, 1971.
- Yeşil Ahmet: **Türkiye Cumhuriyeti’nde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Ankara, Cedit Neşriyat, 2002.
- Yılmaz, Mustafa: **İngiliz Basını ve Atatürk’ün Türkiyesi**, Ankara, Phoenix, 2002.
- Weiker, F. Walter: **Political Tutelage And Democracy In Turkey, The Free Party And Its Aftermath**, Leiden E.J. Brill, 1973.
- Zürcher, Erik Jan: **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhale-fet, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, (1924-1925)**, Çev. Gül

Çağalı Güven, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

_____ : **Milli Mücadele’de İttihatçılık**, Çev. Nüzhet Salihoğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.

3. Makaleler

Anzerlioğlu, Yonca: “The Revolts of Nestorian Christians Against the Ottoman Empire and the Republic of Turkey”, **The Muslim World**, Volume, 100, (January 2004), p.p.45-59.

Ataseven, Süleyman: “ Başvekil Rauf Orbay” , **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.III, S. 8, (1988), s.s. 225-242.

Aytepe, Oğuz: “Ankara’nın Merkez ve Başkent Olması” , **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s.15-22.

_____ : “Yeni Belgeler Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları” , **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 29-30, Mayıs - Kasım 2002, s.s.15-29.

Ekincikli, Mustafa: “Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Kuruluşu” , **Akademik Bakış**, C.6, S.11, (Kış 2012), s.s.151-163.

Harris, George S.: “The Role of the Military in Turkish Politics” , **Middle East Journal**, Vol. 19, No. 1, (Winter 1965), p.p.54-66.

Kısıklı, Emine: “Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi” , **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 24, (Kasım 1999-2003) s. 487-526.

Köker, Tolga: “The Establishment of Kemalist Secularism in Turkey” , **Middle East Law and Governance**, 1:2 (2009), p.p.1-32.

Kürkçüoğlu, Erol: “1923 Seçimleri” , **A.Ü. Atatürk Dergisi**, C.1, S.3, (1989), s.s.121-145.

Olson, Robert -W. William F. Trucker: “The Sheikh Sait Rebellion in Turkey (1925): A Study in the Consolidation of a Developed Uninstitutionalized Nationalism and the Rise of Incipient (Kurdish) Nationalism” , **Die Welt des Islams**, New Series, Vol.18, Issue 1/4, (1978), p.p.195-211.

- Ozankaya, Özer: “Cumhuriyeti Hazırlayan Düşünce Ortamı-II, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.43, S.1, (1988), s.s.157-167.
- Rustow, Dankwart A.: “The Army and the Founding of the Turkish Republic”, **World Politics**, Vol.11, No. 4 (Jul., 1959), p.p.512-552.
- Sancaktar, Fatih Mehmet: “1924 Anayasasının Oluşum Sürecinde Çift Meclis İle İlgili Tartışmalar”, **Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi, 12-16 Kasım 2007**, Ankara, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2010, ss.2187-2208.
- Taş, N. Fahri: “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin İkinci Döneminde Bir Seçim Olayı”, **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.5, S.1, 2012, ss.215-227.
- Uzun, Hakan: “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Süreklilik”, **Avrasya Etütleri TİKA**, 23 Yaz-Sonbahar 2002, s.27-52.
- Yaman, Ahmet Emin, “Başkomandanlık Kanunu”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C.3, S.9, 1992, s.85-110.
- Yüceer, Saime: “Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, (Yay. Danş. Halil İnalçık), **Türkler Ansiklopedisi**, C.16, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.s.534-545.
- Zürcher, Erik Jan: “Atatürk ve 1924’teki Çok Partili Demokrasi”, **Tarih ve Toplum**, Ocak, 1988, C.9, S. 49. s.s.16-19.